

..... *Neerlandica*
Extra Muros

Jaargang 45
nummer 2
mei 2007



..... Inhoud

- Elisenda Sagner (Leiden)
- 1 *Enrique Conscience. Het overweldigende succes van de schrijver Hendrik Conscience (1812–1883) in Spanje*
- Arie Pos (Coïmbra)
- 13 *Nederlandstalige literatuur in Portugal 1992–2006*
- Rudi Janssens (Brussel)
- 20 *Het Nederlands in het Brusselse onderwijslandschap*
- Esther Ruigendijk (Oldenburg)
- 33 *Voornaamwoorden en determinatoren. Een taalvergelijkend onderzoek naar de problemen van Nederlands- en Duitstalige sprekers met afasie*
- Matthias Hüning
- 51 *Kroniek van de taalkunde 2005–2006*
- Alice van Kalsbeek (Amsterdam)
- 61 *Nieuwe Zakelijkheid? Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen*
- Jaap Goedegebuure (Leiden)
- 68 *Helden of sukkelers? Kroniek van het proza*
- Besprekingen en aankondigingen.
- 73 *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300. (Jane Fenoulhet); Correspondenties. Gedichten lezen met gedichten. (Hans Vandevoorde)*
- Jelica Novaković
- 81 *Koffie en kaas*
- 82 *In memoriam Ana Crespo Solans*
- 83 *Prof. Dr. Zofia Klimaszewska (1949–2007)*
- 84 *Auteursinformatie nem 2, 2007*

..... *Enrique Conscience*
Het overweldigende succes van de schrijver
*Hendrik Conscience (1812–1883) in Spanje*¹

De bibliografie van Ann Duez en Stella Linn, waarin een aantal in het Spaans vertaalde werken van de schrijver Hendrik Conscience (1812–1883) staan, gaf mij aanleiding tot onderzoek naar de receptie van Conscience in Spanje. Er bleek geen secundaire literatuur over zijn receptie in Spanje te bestaan en de bibliografieën die zijn vertaalde werk in Spanje vermeldden, bleken onvolledig en/of verouderd te zijn.² Zelf heb ik een zeventigtal vertalingen in het Spaans kunnen achterhalen, die tussen 1854 en 1982 verschenen, terwijl de bibliografie van Palau, die het grootste aantal vermeldt, er slechts een twintigtal telt.

Het overweldigende succes van Hendrik Conscience in Spanje, waar hij beter bekend staat als *Enrique Conscience*, is uniek; de Nederlandstalige literatuur wordt maar mondjesmaat vertaald in Spanje en nog minder die uit de negentiende eeuw. Sterker nog, afgaande op de studie van Stella Linn uit 1997 heeft geen andere Nederlandstalige auteur ooit zijn succes in Spanje geëvenaard. Bovendien heeft het succes van Conscience in Spanje in meerdere of mindere mate (verder onderzoek is nodig om dat te bepalen) een positief effect gehad op de verspreiding van zijn oeuvre in andere Spaanstalige landen. Bijvoorbeeld, *Het ijzeren graf* uit 1900 (tweede druk) uitgegeven door Sáenz de Jubera uit Madrid met de titel *Amar después de la muerte* (liefde na de dood) is ook in Argentinië en op de Filipijnen verschenen. Vertaalster María del Pilar Sinués, geboren en getogen in Spanje (1835, Zaragoza – 1893, Madrid), wordt in alle drie de vertalingen vermeld.

In dit artikel vat ik de belangrijkste bevindingen van mijn receptie-historisch onderzoek samen. Daarbij heb ik enerzijds gekeken naar de primaire bronnen, de vertalingen zelf, en anderzijds naar receptiedocumenten zoals recensies, voorwoorden, flapteksten, brieven en encyclopedieën. Helaas zijn er maar weinig van die documenten te vinden, vooral in de twintigste eeuw. Ik citeer bovendien een aantal studies over de receptie van Conscience in andere landen dan Spanje. Wat dit laatste betreft, moet men er rekening mee houden dat de receptie van Conscience in het buitenland op een paar landen na nog nauwelijks onderzocht is.³



Figuur 1. Voorpagina van *Los buscadores de oro* (z.j.) (links) en *La tumba de hierro* (1931) (rechts), twee vertalingen in het Spaans van respectievelijk *Het goudland* en *Het ijzeren graf*, de populairste romans van Hendrik Conscience in Spanje.

De populairste werken van Hendrik Conscience in Spanje

Hendrik Conscience is in Antwerpen geboren als zoon van een Franse vader, Pierre François Conscience, en een Vlaamse moeder, Cornelia Balieu.⁴ Hij heeft meer dan honderd boeken gepubliceerd. Zijn bekendste boek in Vlaanderen en Nederland is *De leeuw van Vlaanderen* (1838), een historische roman die het verhaal vertelt van de overwinning van het Vlaamse volk op het Franse leger tijdens de guldensporenslag in 1302. Voor vele Vlaamse lezers is dit boek het historische referentiewerk bij uitstek geworden. Vaak wordt vergeten dat Conscience meer zedenromans en -novellen dan historische romans heeft geschreven. Buiten Vlaanderen waren juist de Vlaamse zeden en gewoonten in zijn romans en novellen enorm populair. Zo ook in Spanje, waar niet *De leeuw van Vlaanderen* maar de avonturenroman *Het goudland* de absolute topper was, zowel in de negentiende als in de twintigste eeuw. *Het ijzeren graf*, *De arme edelman* en *De loteling* waren ook heel populair, hoewel in mindere mate dan *Het goudland*.

Het meest vertaalde en dus het populairste werk van Hendrik Conscience in Spanje is de avonturenroman *Het goudland*. Deze verscheen tussen ca. 1880 en 1982, een periode die dus meer dan honderd jaar bestrijkt. Daarom beschouw ik *Het goudland* zonder meer als een klassieker in Spanje. Ik heb twaalf edities kunnen opsporen onder diverse titels, onder andere *El país del oro* en *Los buscadores de oro*, die zowel in tijdschriften als in boekvorm verschenen. Vier van de twaalf edities waren voor een jong lezerspubliek bestemd. Eén daarvan werd zelfs als stripverhaal uitgegeven.

In *Het goudland* vertrekken drie jonge ambitieuze Vlamingen naar Californië om daar rijk te worden en vervolgens hun dromen in hun geliefde vaderland te verwezenlijken. Ze worden al snel geconfronteerd met de krenterigheid en meedogenloosheid van de mens. Conscience kaart in deze roman het verschijnsel van de goudkoorts aan. In de negentiende eeuw verlieten veel mannen Europa om in Amerika goud te zoeken. Conscience was (één van) de eerste schrijver(s) ter wereld die bewust of onbewust voor de gevaren van zo'n gewaagde onderneming waarschuwde. Althans, dat vernemen we in het voorwoord van de Spaanse versie van *Het goudland* uit 1932. *Het goudland* kan gekarakteriseerd worden als een spannende avonturenroman voor een breed publiek, waarbij ook de humor niet mocht ontbreken – wat dat laatste betreft had Conscience zelf hoge verwachtingen van een van de hoofdpersonages, Donatus Kwik.⁵ Maar dat kan niet de enige succesfactor zijn, want in geen ander land is *Het goudland* zo veelvuldig vertaald als in Spanje. Althans dat kan ik niet afleiden uit de artikelen over de receptie van Conscience in Duitsland, Frankrijk, Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Scandinavië en Portugal.⁶ Mogelijk sprak *Het goudland* de Spaanse lezers aan, omdat dit soort avonturen hen niet vreemd was. Zo zijn generaties Spanjaarden eeuwenlang naar (Spaanstalig) Amerika geëmigreerd om daar fortuin te maken. Niet voor niets betekent de uitdrukking *hacer(se) la(s) América(s)* in het Spaans nog steeds 'fortuin maken'.

Wat betreft de populariteit van het werk van Hendrik Conscience in het Spaans komt *Het ijzeren graf* op de tweede plaats. Dit werk, dat als hoofdthema de

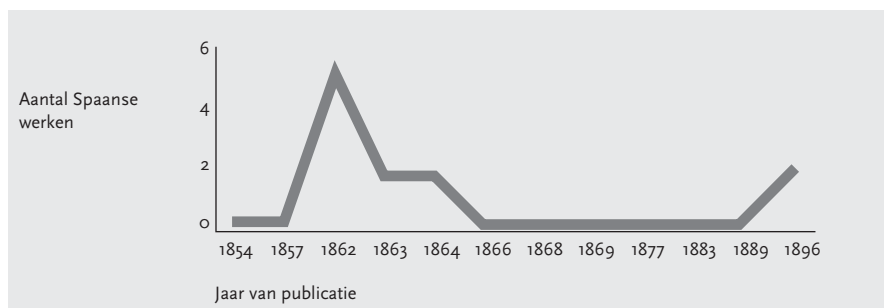
onmogelijke liefde tussen twee leden van verschillende sociale klassen heeft, was evenals *Het goudland* zowel in de negentiende als in de twintigste eeuw populair. *Het ijzeren graf* was niet alleen in Spanje geliefd. Nog altijd wordt *Het ijzeren graf* beschouwd als één van Conscience's beste romans.⁷ De andere twee populaire werken van Conscience in het Spaans, *De arme edelman* en *De loteling*, waren meer tijdgebonden. Bijna alle vertalingen ervan verschenen in de negentiende eeuw. In de twintigste eeuw vielen ze kennelijk niet meer in de smaak.

Kranten introduceerden Hendrik Conscience's oeuvre in Spanje

Voor zover ik heb kunnen achterhalen, verscheen het allereerste vertaalde werk van Hendrik Conscience in het Spaans in 1854 in de krant *Diario de Barcelona*. Deze krant uit Barcelona gaf in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw werken van Conscience als feuilleton uit. Via het feuilleton ambiëerden kranten meer lezers en abonnees aan te trekken. De lezers knipten telkens de literaire tekst uit de eerste pagina van de krant.⁸ Na enige tijd was de roman of novelle compleet en dus klaar om in te binden als een soort boek.⁹

Een aantal Spaanse kranten volgde het voorbeeld van de *Diario de Barcelona*. Deze kranten kwamen uit alle hoeken van Spanje. Dat is typerend voor het negentiende-eeuwse Spanje, aldus literatuurhistoricus José M. Montesinos.¹⁰ Toen gaven veel lokale en regionale kranten literaire teksten uit. In figuur 2 is te zien dat de vertaalde werken van Conscience in de Spaanse kranten aan het begin van de jaren zestig van de negentiende eeuw een echte hype waren. Daarvoor zijn hoofdzakelijk twee kranten uit Madrid verantwoordelijk geweest: *La Correspondencia* en *Las Noticias*. De eerste gaf in één jaar tijd, van 1862 tot 1863, vijf verhalen van Conscience uit. De tweede in 1864 twee verhalen.

De krant *Diario de Barcelona* was, zoals gezegd, de eerste uitgever van het oeuvre van Hendrik Conscience in Spanje. Intrigerend is de vraag hoe deze krant kennismakte met zijn oeuvre. Ik vermoed dat men in de voetsporen trad van het tijdschrift *Revue des deux Mondes*. In 1854 verschenen in dit Franse tijdschrift twee novellen van Conscience, namelijk *De arme edelman* en *Rikke-*



Figuur 2. In deze grafiek is te zien dat de populariteit van Hendrik Conscience's verhalen die in de negentiende-eeuwse Spaanse kranten verschenen, haar hoogtepunt bereikte in 1862.

tikke-tak.¹¹ In datzelfde jaar 1854 verscheen in de *Diario de Barcelona* ook *De arme edelman* en waarschijnlijk *Rikke-tikke-tak*, dezelfde verhalen die de *Revue des deux Mondes* had uitgegeven. Helaas is er bij mijn weten geen exemplaar van *Rikke-tikke-tak* in het Spaans bewaard gebleven. Een bewijs van het bestaan is de vermelding in de recensie van Milá Fontanals uit 1857.

Ook in buurland Portugal verschenen verhalen van Hendrik Conscience als feuilleton in kranten. Dit blijkt uit het artikel 'Hendrik Conscience in de Portugese kranten' van Patricia Couto. Twee Portugese kranten uit Porto, het *Jornal do Porto* en *O Comércio do Porto*, gaven binnen één jaar, van 1859 tot 1860, niet minder dan zestien werken uit. Evenals de eerste Spaanse krant *Diario de Barcelona* trad de eerste Portugese krant *Jornal do Porto* in de voetsporen van een Franse uitgever. Zo liet het *Jornal do Porto* simpelweg het eerste boekdeel van de *Œuvres complètes* van Hendrik Conscience vertalen, die bij de Parijse firma Michel Lévy Frères waren verschenen (de novelle *Rikke-tikke-tak* werd echter vervangen door *Het beulenkind*, dat stond in het derde boekdeel).

De Spaanse vertalingen in tijdschriften en in boekvorm

Langzaam maar zeker verdwenen de feuilletons uit de kranten. Het laatste verhaal van Hendrik Conscience dat ik in een Spaanse krant heb kunnen vinden, dateert uit 1896. Begin twintigste eeuw namen de tijdschriften het plaatsen van feuilletons over van de dagbladen. Met 'tijdschrift' bedoel ik hier een publicatie die niet als vervolgverhaal verscheen, zoals het in de vorige paragraaf genoemde feuilleton, maar als een volledig verhaal. Dit soort tijdschriften had geen kافت en was niet omvangrijk. Het Spaanse tijdschrift dat het grootste aantal werken van Conscience heeft uitgegeven is de *Revista Literaria Novelas y Cuentos*. Dit wekelijkse tijdschrift gaf van 1934 tot 1961 zes werken van Conscience uit. Behalve een (ingekorte) roman of novelle van een Spaanse of buitenlandse auteur bevatte dit tijdschrift ook wat literaire informatie; de desbetreffende auteur werd meestal ingeleid met een (korte) biografie.

De vertaalde werken van Hendrik Conscience in het Spaans verschenen niet alleen in kranten en tijdschriften maar ook in boekvorm, zowel in de negentiende als in de twintigste eeuw, met nadruk op de twintigste eeuw. In boekvorm verschenen de meeste Spaanse vertalingen. In deze vorm heb ik overigens één bundel in Spaans braille en één vertaling in het Catalaans kunnen opsporen. Uit de proloog van de vertaler Artur Bofill blijkt dat het boek via het Spaans in het Catalaans is vertaald. Deze vertaler had de Spaanse versie in de al genoemde krant *Diario de Barcelona* gelezen.

Hoewel Conscience niet specifiek voor vrouwen of jongeren schreef, valt het op dat er in het Spaans zowel vrouwen- als jongerenreeksen verschenen. In de vrouwenreeks verscheen onder de naam 'Amapola' (klaproos) *De arme edelman* en *Moederliefde* in de jaren veertig van de twintigste eeuw. Ook in de twintigste eeuw verschenen in diverse jongerenreeksen vier edities van *Het goudland*, één van *Het ijzeren grafen* één van *De leeuw van Vlaanderen*. Deze voor een jong lezerspubliek bestemde boeken zijn in de meeste gevallen voorzien van kleur-

rijke illustraties. In beide reeksen werd één van de titels omgedoopt: *Het ijzeren graf* tot *El castillo de Bodeghem* (het kasteel in Bodeghem, vermoedelijk omdat het woord 'graf' te luguber klonk voor deze categorie lezers) en *Moederliefde* tot *El castillo de Orsdael*.

De Spaanse lezers en het werk van Hendrik Conscience

Tegenover het grote aantal vertalingen van Hendrik Conscience's werk in het Spaans staat het geringe aantal recensies dat zijn werk behandelt. In totaal heb ik slechts één Spaanse recensie kunnen vinden, namelijk die van de criticus en hoogleraar Manuel Milá Fontanals (1818–1884). Deze recensie verscheen in 1857 in de bovengenoemde krant *Diario de Barcelona*, de eerste uitgever van Conscience's oeuvre in Spanje en de krant die in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw zijn werken als feuilleton uitgaf.

Uit die recensie blijkt dat Milá Fontanals Conscience's oeuvre via de Franse vertalingen, dus in het Frans, heeft leren kennen.¹² Hij presenteert de Vlaamse schrijver als een meester in het nieuwe trendy genre: de novelle. Hij stelt Conscience gelijk met andere befaamde novellisten als De Maistre, Dickens, Pontmartin en Töpfer. Hij is echter pas recenter beroemd geworden, aldus Milá Fontanals. Conscience's werk karakteriseert hij als verheven en sentimenteel. Volgens hem *schildert* Conscience de eenvoud en het platteland. De taal van de boeren op het platteland vindt hij overigens te verheven en de extreem intieme en gruwelijke situaties misschien te overladen.¹³

Milá Fontanals was niet de enige Europeaan die de beschrijvingen van het eenvoudige Vlaamse leven op het platteland waardeerde. Vóór hem hadden de Franse critici Théophile Gautier en Victor Figarol al de realistische beschrijvingen van de Vlaamse zeden en gewoonten geprezen in respectievelijk 1854 voor de *Moniteur Universel* en de *Revue Trimestrelle*, en in 1855 voor de *Revue Contemporaine*.¹⁴ Deze Franse critici beschouwden Conscience zelfs als een voortzetter van de gerenommeerde Vlaamse schilderkunst. Het is duidelijk dat Milá Fontanals de literaire trends in buurland Frankrijk, dat toen op literair gebied een toonaangevend land was, op de voet volgde. Niets wijst erop dat zijn interesse voor de Vlaamse taferelen van Conscience te maken had met het feit dat Vlaanderen ooit onder Spaans bewind is geweest.

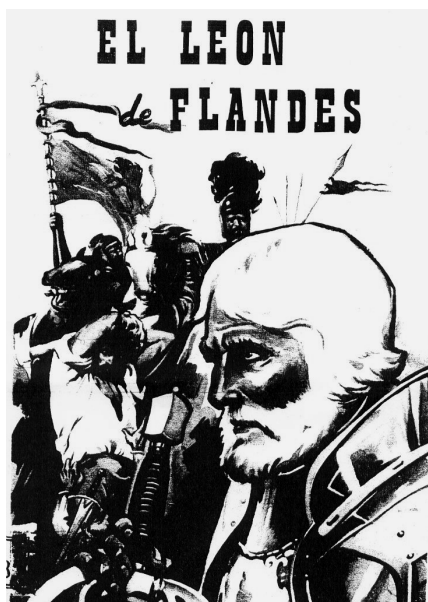
Behalve Milá Fontanals was er nog een negentiende-eeuwse Spaanse intellectueel die interesse toonde voor Hendrik Conscience's oeuvre, namelijk de schrijver José María de Pereda (1833–1906). Dat blijkt uit de briefwisseling tussen deze schrijver en Marcelino Menéndez Pelayo (1856–1912), een wonderkind en prominent literatuurhistoricus. Menéndez Pelayo kreeg in 1877 een studiebeurs om een Europese reis te gaan maken met als doel het verzamelen van gegevens in buitenlandse archieven en bibliotheken. Hij reisde eerst af naar Portugal en vervolgens via Frankrijk naar België en Nederland. Deze reis lijkt overigens bepalend te zijn geweest voor zijn verdere carrière, want één jaar daarna, op tweeëntwintigjarige leeftijd, bekleedde hij de leerstoel letterkunde aan de Universiteit van Madrid.

Toen Menéndez Pelayo zich in Brussel bevond, ontving hij een brief, d.d. 7 november 1877, van De Pereda. Daarin bestelde De Pereda boeken van de Franse auteur Balzac én van Conscience.¹⁵ Dat De Pereda boeken van Balzac bestelde toen M. Pelayo zich in Brussel bevond, is te begrijpen als we weten dat Menéndez Pelayo in een eerdere brief had opgemerkt dat hij verwachtte in Brussel dezelfde boeken te kunnen vinden als in Parijs. Uit de brief d.d. 23 november 1877 van Menéndez Pelayo aan De Pereda is af te leiden dat Menéndez Pelayo in Brussel vertalingen van Conscience's werk in het Frans zag. Hij heeft het immers over *Henri Conscience* (op z'n Frans). Uit dezelfde brief weten we overigens wat voor boeken De Pereda beoogde. Zo beloofde Menéndez Pelayo mee te nemen naar Spanje: 'de boeken van Henri Conscience die uit schilderijen van het Vlaamse leven bestaan'.¹⁶

Uit de recensie van Milá Fontanals en de briefwisseling tussen José María De Pereda en Marcelino Menéndez Pelayo leren we dat (een deel van) Conscience's werk bij een bepaalde kring negentiende-eeuwse Spaanse vooraanstaanden bekend was. Dat juist Milá Fontanals en De Pereda zijn oeuvre waardeerden lijkt geen toeval te zijn. Zoals Vlaanderen, de geboortestreek van Conscience, centraal stond in zijn werk, zo stonden Catalonië en Cantabrië, de geboortestreken van respectievelijk Milá Fontanals en De Pereda, centraal in hun werk. De recensie en de briefwisseling wijzen er overigens op dat beide schrijvers Conscience's oeuvre via de Franse vertalingen hebben leren kennen.

Zoals gezegd werden in de negentiende eeuw de verhalen van Conscience vooral via feuilletons in de kranten verspreid. Het is waarschijnlijk dat de recensie van Milá Fontanals invloed heeft gehad op die uitgeverwereld, want vijf jaar na die recensie, in 1862, bereikte de populariteit van Conscience's oeuvre haar hoogtepunt (zie figuur 2). Het aantal en soort lezers van die feuilletons is moeilijk te achterhalen. Uit de studie van Pedraza en Rodríguez Cáceres blijkt dat feuilletons omstreeks 1850 een potentieel lezerspubliek van duizenden lezers hadden.¹⁷ Dit getal is relatief groot, omdat slechts 20% van de Spaanse bevolking (ongeveer drie miljoen Spanjaarden) kon lezen.

Begin twintigste eeuw (omstreeks 1920–1930, het exacte jaar is onbekend) merkte de Spaanse vertaler Emilio M. Martínez Amador in zijn voorwoord op dat Conscience ondanks zijn literaire kwaliteiten veel aan populariteit had verloren.¹⁸ Toch bleven er tot 1982 vertalingen in het Spaans verschijnen. Helaas verstrekt slechts een beperkt aantal bronnen gegevens over de receptie van Hendrik Conscience in het twintigste-eeuwse Spanje. De meeste vertaalde werken bevatten geen voorwoord, in de flapteksten staat zelden andere informatie dan een samenvatting van het verhaal en aan de meeste encyclopedieën is te zien dat ze uit een andere taal zijn vertaald en ze vermelden dus (bijna) geen gegevens over Spanje. Bijvoorbeeld, de *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana*, één van de grootste Spaanse encyclopedieën van de twintigste eeuw, vermeldt Duitse en Zwitserse edities van het werk van Conscience, waar de gemiddelde Spanjaard niets aan heeft, maar geen enkele Spaanse editie. Wat mogelijk een rol heeft gespeeld in de populariteit van Conscience's werken in Spanje in zowel de negentiende als de twintigste eeuw is de christelijke (kath-



Figuur 3. Voorpagina van de boeken *El caballero pobre* (links) en *El león de Flandes* (rechts), respectievelijk de vertaling in het Spaans van *De arme edelman* uit 1944 en *De leeuw van Vlaanderen* uit 1965, de eerste bestemd voor vrouwen, de tweede voor jongeren.

lieke) levenswijze van de personages, die dankzij het christelijk geloof altijd hoopvol blijven, zelfs in de meest tragische omstandigheden. Zo vertelde de al genoemde Artur Bofill in zijn voorwoord uit 1919 dat de christelijke normen en waarden in Consciences *De engel des goeds en de geest des kwaads* hem diep raakten. Volgens hem omvatte dit verhaal het christelijk geloof zoals het aan hem vanaf jonge leeftijd werd doorgegeven.¹⁹ Het is ook te zien aan de religieuze afbeeldingen bij de Spaanse versie van *De loteling* uit 1891 (zie bijvoorbeeld p. 81 en p. 107) dat het geloof in Consciences werk in Spanje geen bijzaak was.

De christelijke moraal in Consciences oeuvre werd niet alleen in Spanje positief gewaardeerd. De Nederlander J. Alberdingk Thijm beschouwde Conscience als ‘een volkschrijver die een herboren christen volkskunst zou doen zegepralen boven den geest van twijfel en ongelooft’.²⁰ Bepaalde Engelstalige en Franstalige bladen prezen zijn verhalen ook om de christelijke moraal: in 1854 de *Edinburgh Guardian*, in 1855 *The Ecclesiastic* en in 1856 de *Revue Contemporaine*. In dit laatste blad vergeleek de criticus Joseph Vilbort Consciences werk met een vruchtbaar bloemenveld, waar behalve bloemen ook korenaren groeien. Op dit veld kan men goede adviezen ‘oogsten’ (volgens de christelijke leer) en zich tegelijk amuseren, aldus Vilbort.²¹

De realistische schilderingen van Vlaanderen en de christelijke moraal in Consciences werken spraken dus veel Spaanse lezers en ook andere (West-) Europeanen aan. Maar niet in alle Europese landen verschenen er, zoals in Spanje, tot ver in de twintigste eeuw vertalingen van Conscience. In de buurlanden Portugal en Frankrijk gebeurde dat niet, althans dat kan ik niet afleiden uit de artikelen van respectievelijk Patricia Couto en José Lambert.²² Het feit dat vanaf 1955 de meeste werken van Conscience in het Spaans in jongerenreeksen verschenen, is wel een aanwijzing dat (een deel van) zijn oeuvre vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw als nogal kinderlijk werd beschouwd in Spanje. Dat neemt niet weg dat de Spaanse lezers meer dan honderdvijfentwintig jaar lang trouw bleven aan zijn oeuvre.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie *De receptie van Hendrik Conscience in Spanje binnen een Europese context* (2005). Voor opmerkingen mail naar esaguer@hotmail.com.
- 2 Dit zijn de bibliografieën van Prosper Arents (1931a), die van Antonio Palau (1951), de twee edities van de *Catálogo general de la librería española* (...) (1932 en 1957) en de al genoemde selectieve bibliografie van Ann Duez en Stella Linn (1995).
- 3 In 1983 merkten Simons, Somers en Van Ruyssevelt al op: ‘De receptie van het werk van Conscience in het Duitse, Franse en Engelse taalgebied is nog vrijwel niet onderzocht, en nog veel minder de weerklink die zijn werk in vaak heel vroegere vertalingen vond in Italië (1846), Polen (1846), Zweden (1850), Denemarken (1856), enzovoort.’
- 4 Er bestaan talloze publicaties betreffende het leven van Conscience. Voor een kort overzicht zie bijvoorbeeld de *Grote Winkler Prins*, de *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*, het

Nationaal biografisch woordenboek [van België] en het *Oosthoek lexicon Nederlandse en Vlaamse literatuur*. Voor een uitgebreid overzicht omtrent één of meerdere aspecten van het leven van Conscience zie bijvoorbeeld Vermeylen (1933), De Bock (1939), Van Roosbroeck (1939), Westerlinck (1983), Willekens (1983), Couttenier (1984) en Wauters (1999).

- 5 Conscience zelf schreef over *Het goudland* en het personage Donatus Kwik: 'Of dit werk wel veel eigenlijke kunstwaarde zal hebben, dit meen ik niet. (...); maar dat het meer dan anderen met gretigheid zal worden gelezen, daarvan ben ik zeker. Er is een zonderlinge figuur in – Donatus Kwik – die op elke bladzijde doet lachen. Het werk is daarenboven een enkele reeks verrassende avonturen. Zulk iets heeft het Vlaams publiek nog niet.' Zie Willekens 1983, 127.
- 6 Zie Hermanowski (1973), Marrécau (1975), Van Hattum (1983), Wellens (1983), Van Assche (1985) en Couto (2000).
- 7 Wauters 1999, 160.
- 8 Romero 1990, 98.
- 9 Ik heb zelf het geluk gehad zo'n origineel negentiende-eeuws feuilleton te kunnen zien. De randen van het papier zijn onregelmatig en enkel een schamel touwtje houdt de vellen bij elkaar.
- 10 Montesinos 1969, 117–118.
- 11 Zowel Arents (1931b, 121) als Lambert (1980, 81) vermelden het verschijnen van *De arme edelman* en *Rikke-tikke-tak* in het Frans in het tijdschrift *Revue des deux Mondes* uit 1854.
- 12 Milá Fontanals schrijft: '(...) conocemos las nueve novelitas que últimamente se han traducido al francés.' ((...) we kennen de negen novellen die recent in het Frans zijn vertaald).
- 13 In het Spaans: 'La elevación y una vena inagotable de sentimiento distingue especialmente al narrador flamenco. Complácese en las pinturas sencillas y campestres, si bien se pudiera decir que atribuye á los campesinos, no afectos (que no reconocen clases), sino un lenguaje demasiado encumbrado. Tal vez carga también excesivamente la mano en la pintura de las situaciones extremas tiernas ó terribles: (...)'.
14 Marrécau 1975, 76–77.
- 15 In het Spaans: 'Los libros que quería encargarte son las *Escenas de la vida en París y de provincias* (creo que también las escribió) de Balzac, y alguna obra notable, en *mi género*, de otros autores, como E. Conscience; pero no en novelas sino en *cuadros*'. Zie briefwisseling tussen De Pereda en Menéndez Pelayo (1953).
- 16 In het origineel in het Spaans: 'Escogeré, para llevárselos a Vd. los tomos de Henri Conscience que se compongan de cuadros o escenas sueltas de la vida flamenca'. Zie briefwisseling tussen De Pereda en Menéndez Pelayo (1953).
- 17 Pedraza en Rodríguez Cáceres 1997, 203–204.
- 18 In het origineel in het Spaans: 'Un tiempo hubo en que éstas [zijn werken] andaban de mano en mano y hacían derramar lágrimas de ternura á centenares de lectores; y aun hoy, no obstante el tiempo transcurrido, y el ser tan opuestas á las modernas tendencias literarias, su lectura viene a corroborar una vez más la eterna verdad de que lo bueno es siempre bueno, (...)'.
19

- 19 In het origineel in het Catalaans: 'Amb forma verament poética, amb fondo absolutament moral, amb criteri purament cristià, se m' presentaren en aquesta fantasia [*De engel des goeds en de geest des kwaads*] sintetisades les idees i creencies que, desde ma infantesa, per fortuna, se m'havien inculcat'.
- 20 De Graeve 1934, 141.
- 21 In het origineel in het Frans: 'Son [van Conscience] œuvre est comme un champ fertile, où l'épi croît au milieu des fleurs; on peut y moissonner des bons conseils en y cherchant une distraction charmante'. Te lezen in Marrécau 1975, 65.
- 22 Patricia Couto heeft dit ook via de mail bevestigd.

Bibliografie

- ARENTS, P.: *Flemish Writers Translated (1830–1931)*. Bibliographical Essay. Brussel, 1931a.
- ARENTS, P.: 'Hendrik Conscience: Vertalingen in het Fransch'. *Mededeelingen van de Stedelijke Hoofdbibliotheek* [Antwerpen], 4, 3–4, 110–121 (1931b).
- ASSCHE, H. VAN: 'Conscience in Scandinavië. Een bibliografische verkenning'. *Hulde-album dr. F. Van Vinckenroye*. Hasselt, Provinciaal Hoger Handelsinstituut, 1985, 299–310.
- BACHRACH, A.G.H. et al. (red.). *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*. Haarlem, (1980, 2de druk).
- BOCK, E. DE: 'Hendrik Conscience De leeuw van Vlaanderen en landelijke novellen'. *Hendrik Conscience. Twee bijdragen ter gelegenheid van de 100e verjaardag van het verschijnen van De leeuw van Vlaanderen*. Antwerpen, Volksuniversiteit 'Herman van den Reek', 1939, 5–35.
- Catálogo general de la librería española e hispanoamericana: Años 1901–1930*. Madrid, Cámaras oficiales del libro de Madrid y Barcelona, 1932.
- Catálogo general de la librería española: 1931–1950*. F. Zamora Lucas (red.). Madrid, Instituto Nacional del Libro Español, 1957.
- CONSCIENCE, E.: *Ángel i dimoni. Fantasia* (Vertaald door: A. Bofill i Poch). Barcelona, Nebots de López Robert i Cia, 1919.
- CONSCIENCE, E.: *La huérfana y el recluta* (Vertaald door: E. M. Martínez Amador). Barcelona, Gassó Hermanos, z.j.
- CONSCIENCE, E.: *Los buscadores de oro* (Vertaling van: Het goudland). Madrid, Jeromín, 1932.
- COUTENIER, P.: 'Hendrik Conscience in de Portugese kranten'. *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde. Bijeenkomst van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa en Israël. Milaan, 17–18 april 2000*. Milaan, 2000, 11–21.
- COUTENIER, P.: 'Het dubbel debuut van Hendrik Conscience'. *Uut goeder jonsten. Studies aangeboden aan prof. dr. L. Roose naar aanleiding van zijn emeritaat*. Leuven, 1984, 143–148.
- DUEZ, A. EN S. LINN: 'Bibliografía selectiva de traducciones de literatura en lengua neerlandesa'. *Compendio de la literatura flamenca y neerlandesa*. Barcelona, 1995, 39–52.
- GRAEVE, R. DE: *Conscience*. z. pl., 1934.
- Grote Winkler Prins: Encyclopedie in 26 delen*. Amsterdam, 1991, negende druk.

- HATTUM, M. VAN: 'Hendrik Conscience in Nederland'. *Ons erfdeel*, 26, 2, 177–190 (1983).
- HERMANOWSKI, G.: 'Hendrik Conscience en Duitsland (Vertaald door: J. Vanbrussel)'. *Vlaanderen*, 22, 134, 238–240 (1973).
- LAMBERT, J.: 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen'. *Ons erfdeel*, 23, 1, 74–86 (1980).
- LINN, S.: 'Nog altijd onbekend en onbemind. Nederlandstalige literatuur in Spanje'. *Filter*, 4, 3, 60–69 (1997).
- MARRÉCAU, PH.: La diffusion des œuvres d'Henri Conscience en France. Afstudeerscriptie aan de Katholieke Universiteit Leuven, 1975.
- MILÁ FONTANALS, M.: 'Escenas de la vida flamenca por E. Conscience'. M. Menéndez y Pelayo (red.), *Obras Completas del doctor D. Manuel Milá Fontanals*. Barcelona, 1892 [oorspr. 1857], 543–546.
- MONTESINOS, J.F.: *Introducción a una historia de la novela en España, en el siglo XIX, seguida de un esbozo de una bibliografía española de traducciones de novelas (1800–1850)*. Madrid, 1966, tweede druk.
- Nationaal biografisch woordenboek [van België]. Brussel, 1968.
- Oosthoek lexicon Nederlandse en Vlaamse literatuur. Ch. Brackman en M. Friesendorp (red.). Utrecht, 1996.
- PALAU DULCET, A.: *Manual del librero hispanoamericano. Bibliografía general española e hispanoamericana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos con el valor comercial de los impresos descritos*. Barcelona, 1951, tweede druk.
- PEREDA, J. M. DE: *Epistolario de Pereda y Menéndez Pelayo. Prólogo y notas de María Fernanda de Pereda y Torres Quevedo y Enrique Sánchez Reyes*. Santander: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1953.
- PEDRAZA JIMÉNEZ, F.B. EN M. RODRÍGUEZ CÁCERES.: *Las épocas de la literatura española*. Barcelona, 1997.
- ROMERO TOBAR, L.: 'Prensa periódica y discurso literario en la España del siglo XIX'. *La prensa periódica española durante el s. XIX. I Jornadas de especialistas en prensa regional y local*. Almería, 1990, 93–103.
- ROOSBROECK, R. VAN: 'Consciencs "Leeuw van Vlaanderen" in het tijds kader'. *Hendrik Conscience. Twee bijdragen ter gelegenheid van de 100e verjaring van het verschijnen van De leeuw van Vlaanderen*. Antwerpen, Volksuniversiteit 'Herman van den Reeck', 1938, 37–54.
- VERMEYLEN, A.: 'Conscience en zijn Leeuw van Vlaanderen', *Verzameld werk*, deel 2. Brussel, 1933, 602–607.
- WAUTERS, K.: 'Hendrik Conscience'. A. Deprez et al. (red.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw: Deel I*. Gent, 1999, 153–169.
- WELLENS, O.: 'De kritische receptie van Conscience in Engeland'. *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 36, 1983, 259–271.
- WESTERLINCK, A.: *Wie was Hendrik Conscience?* Leuven, 1983.
- WILLEKENS, E.: *Hendrik Conscience en zijn tijd. Kroniek van Consciencs leven opgemaakt door Dr. Emiel Willekens naar een initiatief van Gilbert Degrootte. Catalogus bij de tentoonstelling ter herdenking van de honderdste verjaardag van Consciencs afsterven 1883–1983*. Antwerpen, 1983.

..... *Nederlandstalige literatuur in
Portugal 1992–2006*

Met veertig vertaalde titels in de afgelopen vijftien jaar mogen we in Portugal niet mopperen. En dan beperken we ons tot zelfstandig verschenen werk op het gebied van fictie, poëzie en toneel. Ook in tijdschriften en verzamelbundels verscheen op deze terreinen het een en ander. Dat blijft hier buiten beschouwing, evenals de Chinese detectives van Robert van Gulik, de Nijntjes van Dick Bruna, de Kikkers van Max Velthuijs en enkele historische werken, samen een dertigtal titels.

De keuze van 1992 als beginpunt van de hier besproken periode heeft verschillende redenen. In de eerste plaats sluit dit artikel daardoor aan bij een eerder verschenen artikel van Roza Huylebrouck dat de jaren 1943–1992 bestrijkt.¹ In de tweede plaats markeert 1992 het begin van een periode waarin jaarlijks nieuwe vertaalde literaire titels verschenen, terwijl dat in de voorgaande periode slechts zeer sporadisch het geval was. Ten derde leidden de oprichting van het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds in 1991 en de succesvolle presentatie van de literatuur van Nederland en Vlaanderen op de Frankfurter Buchmesse van 1993 tot een gerichte promotie die zich ook tot Portugal uitstreckte en die veel heeft bijgedragen tot de toename van het aantal vertalingen. Nog in 1993 kon met steun van het Productiefonds *Het volgende verhaal* van Cees Nooteboom verschijnen en begin 1994 werd met subsidie van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap *De Metsiers* van Hugo Claus gepubliceerd. Sindsdien verschenen er regelmatig nieuwe titels, het leeuwendeel met Nederlandse of Vlaamse steun. Die lijkt vooralsnog onontbeerlijk en beperkt zich niet tot de vertaalsubsidies. De fondsen financierden ook mee aan de aanwezigheid van auteurs op poëziefestivals en bij boekpresentaties, en ze organiseerden in samenwerking met Portugese partners, de Nederlandse en Belgische ambassades, de docentschappen, het Vertalershuis in Amsterdam en het Steunpunt Literair Vertalen literaire manifestaties en vertaalworkshops.

Die activiteiten waren en zijn nodig in een land waar de Nederlandstalige literatuur zo goed als onbekend was. In mei 1997 en oktober 2003 werd die literatuur in Lissabon gepromoot met een meerdaags programma, waarin Vlaamse en Nederlandse auteurs acte de présence gaven. Ze werden geïnterviewd en lazen voor, een aantal vertalingen werd gepresenteerd en er werden literaire films vertoond – een loffelijk initiatief omdat ook de Vlaamse en Neder-

landse film vrijwel onbekend zijn in Portugal. Beide evenementen zorgden voor publiciteit in kranten en op radio en televisie en bewezen dat de aanwezigheid van auteurs meer media-aandacht oplevert dan het verschijnen van een boek. Journalisten en critici schreven over de literatuur van de Lage Landen en over recente vertalingen, auteurs verschenen in de krant en op de televisie: er bestond Nederlandstalige literatuur in Portugal. De manifestaties motiveerden uitgevers om vertalingen te publiceren en boekpresentaties te organiseren. Inmiddels bekend met de subsidiemogelijkheden, gingen ze daarmee door. Niet met grootse projecten en al te hooggespannen verwachtingen, maar eerder voorzichtig, de markt aftastend met bescheiden oplagen (twee- tot drieduizend exemplaren voor proza, duizend tot vijftienhonderd voor poëzie – gangbare beginaantallen voor vertaalde literatuur). Slechts een gering aantal titels werd niet rechtstreeks uit het Nederlands vertaald. Alle andere werden gepubliceerd met Vlaamse of Nederlandse vertaalsubsidie. Door middel van literaire vertaalworkshops en een vertaalmentoraat konden jonge vertalers worden begeleid en gestimuleerd.

Keuze van auteurs en titels

De keuze van te vertalen boeken heeft doorgaans weinig te maken met verkoopcijfers, bekroningen en literaire status in het Nederlandse taalgebied. Het Nederlandse waardeoordeel lijkt alleen van belang voorzover het de subsidietoekenning voor vertaling betreft. Belangrijker is waar het boek over gaat en hoe het in het buitenland werd ontvangen. Met name Frankrijk en Spanje fungeren voor Portugal als 'gidslanden'. Zeventig procent van de in het Portugees vertaalde Nederlandstalige titels verscheen eerder in het Frans en/of Spaans. *Bezonken rood* van Jeroen Brouwers en *Bruiloft aan zee* van Abdelkader Benali werden vertaald nadat ze in Frankrijk respectievelijk waren bekroond met de Prix Fémina Étranger 1995 en de Prix du Meilleur Premier Roman Étranger 1999. Ook literaire agenten en adviseurs, het Nederlandse en het Vlaamse fonds en internationale boekenbeurzen bieden de nodige oriëntatiepunten. Wat de Portugese uitgevers uit dit brede aanbod van informatie kozen, spoort aardig met wat elders uitgegeven wordt. De internationaal gevestigde grote namen – Claus, Haasse, Mulisch en Nooteboom – zijn aanwezig naast jongere regelmatig vertaalde auteurs zoals Adriaan van Dis, Renate Dorrestein, Anna Enquist, Arthur Japin, Margriet de Moor en Connie Palmen. De in het buitenland succesvolle migrant-auteurs Abdelkader Benali en Moses Isegawa ontbreken evenmin als recente toptitels van Karel Glastra van Loon en P.F. Thomése. De vertaalde schrijvers zouden een vrij representatief mini-boekenbal in Lissabon kunnen bevolken.

De ontvangst van de 'onbekende noorderlingen' was positief en de boeken werden goed tot zeer goed besproken. Het aantal recensies is echter klein en wordt kleiner naarmate er minder aan promotie wordt gedaan. De literaire manifestaties en presentaties leverden steeds een aardig aantal interviews en kritieken op, maar zonder die extra's dreigen de boeken te verdrinken in het,

voor een klein land waar weinig gelezen wordt, enorme boekenaanbod (bijna 17.000 nieuwe titels in 2005). Niettemin was er veel aandacht en lof voor Nooteboom, Haasse en Claus. Ook Van Dis, Komrij, Brouwers, Japin en Provoost trokken belangstelling. Komrij's *Een zakenlunch in Sintra* beleefde een tweede druk en Benal's *Bruiloft aan zee* verscheen ook als boekenclubeditie.

Wat opvalt is dat nog weinig schrijvers met meer dan één titel vertegenwoordigd zijn. Van Harry Mulisch verscheen voor 1992 een vertaling van *De aanslag* (*O assalto*, vertaald door Maria Alice Vila Fabião, Lissabon: Caminho 1988), zodat hij, evenals Adriaan van Dis en Anna Enquist, met twee titels aanwezig is. Cees Nooteboom is met vier titels het meest vertaald, gevolgd door Hugo Claus en Gerrit Komrij met elk drie.

Onderwerpen

De elders weinig vertaalde Komrij is met drie titels sterk vertegenwoordigd in Portugal, wat niet verwonderlijk is aangezien hij in *Over de bergen* en *Een zakenlunch in Sintra* zijn tweede vaderland portretteerde. De link met Portugal moet eveneens bepalend zijn geweest voor de vertaling van *Het China van Gaspar*, de debuutroman van de Vlaamse schrijfster Magda van den Akker over de fascinatie voor China van twee Portugese Aziëreizigers uit de zestiende eeuw, de koopman-avonturier Fernão Mendes Pinto en de dominicaan Gaspar da Cruz. Ook de keuze van Slauerhoffs *Het verboden rijk* verradt interesse voor de eigen zestiende eeuw, hier in de persoon van de nationale dichter Camões en zijn verblijf in Macao.

Slauerhoff is de enige vooroorlogse auteur op de lijst, die verder maar vijf werken van voor 1980 bevat. De publicatie van klassieken uit de Nederlandstalige literatuur is kennelijk geen prioriteit voor de uitgevers. Namen als Couperus, Elsschot, Hermans en Reve ontbreken, al zag in 1976 wel een vertaling van *Max Havelaar* het licht. Nog altijd is *Het achterhuis* van Anne Frank veruit het bekendste en meest gelezen Nederlandse boek in Portugal. De vertaling verscheen voor het eerst in 1957 en werd sindsdien vele malen herdrukt. In 2003 verscheen bij dezelfde uitgever de 'definitieve versie' en ook die wordt regelmatig herdrukt. Maar Anne Frank is sinds lang een internationaal icoon en, naast Primo Levi, in Portugal de belangrijkste vertegenwoordiger van de Holocaust-literatuur, die weinig prominent aanwezig is. Dat geldt in algemenere zin voor literatuur over de Tweede Wereldoorlog en de verwerking daarvan, waardoor een representatief deel van de moderne Nederlandstalige literatuur vooralsnog moeilijk te slijten lijkt aan een Portugees publiek. De 'neutraliteit' van het Salazar-regime zorgde voor een heel andere beleving van de oorlog dan in het bezette deel van Europa en voor een beperkte interesse voor het thema.

Iets vergelijkbaars valt te signaleren met betrekking tot de Indische literatuur. Ook hiervoor is de belangstelling klein, naar het zich laat aanzien vooral door de aversie tegen Indonesië vanwege de overheersing van de voormalige Portugese kolonie Oost-Timor. Ondanks de Timorese onafhankelijkheid blijft de publieke

opinie anti-Indonesisch en is de interesse voor het toch al onbekende land vrijwel nihil. Verschillende uitgevers zagen daarom niets in publicatie van Indische romans van bijvoorbeeld Hella S. Haasse of Adriaan van Dis. In hoeverre dit een voorbijgaand fenomeen is zal de toekomst leren.

Onder de overige titels valt een voorkeur voor Afrika waar te nemen die gezien het koloniale verleden en de huidige Portugese banden met dat continent niet verwonderlijk is. De vertaalde boeken van Van Dis, Isegawa, Benali, Van Woerden en Japin werden duidelijk op hun Afrikaanse thematiek geselecteerd en ook onder die noemer besproken. Dat Afrika een item is bleek ook uit het feit dat tijdens de literaire manifestaties van 1997 en 2003 een debat werd gewijd aan (post-)koloniale literatuur dat uitsluitend over 'het verloren continent' ging.

Genres

Het genre van de roman geniet nadrukkelijk de voorkeur van de Portugese uitgevers. De Portugese eigenzinnigheden in aanmerking genomen, is het aanbod aan Nederlandstalige fictie kwalitatief goed, betrekkelijk up-to-date en aangenaam verscheiden, al blijft het aantal Vlaamse auteurs onder de maat. Het poëzie-aanbod is met kleine bloemlezingen uit het werk van Herman de Coninck en Eva Gerlach en ruimere keuzes uit de poëzie van Arjen Duinker en Gerrit Komrij nog marginaal en zeker voor uitbreiding vatbaar. De anthologie die Komrij samenstelde uit de twintigste-eeuwse Nederlandse poëzie bood volgens de critici door de opname van een of twee gedichten per dichter te weinig houvast voor een gefundeerd oordeel.

Dankzij initiatieven van het Theater Instituut Nederland en de Lissabonse theatergroep Artistas Unidos werd de contemporaine Nederlandstalige toneelliteratuur onder de aandacht gebracht. In 1998 maakte Artistas Unidos een productie van *Pick-up* en *Kanker* van Gerardjan Rijnders en op 24, 25 en 26 november 2000 verzorgde het gezelschap een reeks leesvoorstellingen van vertaalde stukken van Rijnders, Karst Woudstra, Judith Herzberg, Esther Gerritsen, Don Duyns en Arne Sierens. De teksten werden gepubliceerd in een speciaal nummer van *Artistas Unidas Revista* (jrg. 2, nr. 3, november 2000). Daarin verscheen ook de vertaling van Herzbergs *De caracal*, dat in 2003 werd opgevoerd. In 2005 verzorgde Artistas Unidos eveneens een productie van haar toneelstuk *De nietsfabriek*. Van Arne Sierens werden in 2001 en 2002 *Mijn Blackie*, *De drumleraar*, *De broers Geboers* en *Mouchette/Colette* opgevoerd. Op 1 februari 2007 ging Rijnders' *Liefhebber* in première. De toneelgroep Assédio had in 1999 *Mooi* van hem op de planken gebracht.

Tot slot: een begin

Veertig vertalingen in vijftien jaar is niet veel om een onbekende literatuur op de kaart te zetten, maar wat verscheen is een redelijk solide begin. Er is een basis waarop kan worden voortgebouwd, er zijn uitgevers en vertalers. Met

gerichte Vlaamse en Nederlandse steun kan verder worden gewerkt aan een representatieve Nederlandstalige bibliotheek. Daarin zou de aanwezigheid van Vlaamse auteurs moeten worden versterkt. De uitgave van meer na- en vooroorlogse klassieken zou wellicht een kader kunnen scheppen dat voor meer zichtbaarheid zorgt, zeker wanneer een beknopte literatuurgeschiedenis ondersteuning biedt. Met meer vertaalde titels van internationaal bekende auteurs zouden niet alleen die auteurs maar ook de Nederlandstalige literatuur zich sterker kunnen profileren op de Portugese markt. Zoals in voorgaande jaren bleek, kunnen Nobelprijskandidaturen, buitenlandse bekroningen, verfilmingen en aansluiting bij culturele evenementen extra aandacht genereren. Rekening houdend met de Portugese interesses moeten er ook op het gebied van non-fictie en kinder- en jeugdliteratuur aantrekkelijke auteurs te vinden zijn. Zolang uitzonderlijke publiekssuccessen en gevestigde reputaties nog ontbreken, zijn de kwaliteit, de diversiteit en het kosmopolitisme van de Nederlandstalige literatuur belangrijke troeven.

Nederlandstalige literatuur in het Portugees 1992–2006

- 1992 AKKER, MAGDA VAN DEN: *A China de Gaspar* (Het China van Gaspar, 1989). Vertaald door Maria Alice Vila Fabião. Lissabon: Caminho.
- 1993 NOOTEBOOM, CEES: *A história seguinte* (Het volgende verhaal, 1991). Vertaald door Ana Maria Carvalho. Lissabon: Quetzal.
- 1994 CLAUS, HUGO: *A caça aos patos* (De Metsiers, 1950). Vertaald door Ana Maria Carvalho. Porto: Asa.
- 1995 NOOTEBOOM, CEES: *Máscara de neve* (Mokusei, 1982). Vertaald door Ana Maria Carvalho. Lissabon: Quetzal.
- 1996 CONINCK, HERMAN DE: *Os hectares da memória* (De hectaren van het geheugen, bloemlezing). Collectieve vertaling. Lissabon: Quetzal.
- GERLACH, EVA: *Alguns poemas* (Enkele gedichten, bloemlezing). Collectieve vertaling. Lissabon: Quetzal.
- 1997 BROUWERS, JEROEN: *Vermelho decantado* (Bezonken rood, 1981). Vertaald door Célia Bernardino en Arie Pos. Lissabon: Teorema.
- CLAUS, HUGO: *O desgosto da Bélgica* (Het verdriet van België, 1983). Vertaald door Ana Maria Carvalho. Porto: Asa.
- HAASSE, HELLA S.: *Uma ligação perigosa* (Een gevaarlijke verhouding, 1976). Vertaald door Ana Pinto de Almeida en Arie Pos. Lissabon: Teorema.
- KOMRIJ, GERRIT: *Atrás dos montes* (Over de bergen, 1990). Vertaald door Patrícia Couto. Porto: Asa.
- MINCO, MARGA: *A erva amarga* (Het bittere kruid, 1957). Vertaald door Maria Clarinda Moreira. Lissabon: Teorema.
- MOOR, MARGRIET DE: *O virtuoso* (De virtuoos, 1993). Vertaald (uit het Duits) door Fátima Freire de Andrade. Porto: Asa.
- Uma migalha na saia do universo* (Een kruimel op de rok van het universum). Bloemlezing uit de Nederlandse poëzie van de 20ste eeuw. Keuze en inleiding Gerrit Komrij. Vertaald door Fernando Venâncio. Lissabon: Assírio en Alvim.

- 1998 WINTER, LEON DE: *Serenata* (Serenade, 1995). Vertaald (uit het Duits) door Adélia da Silva Melo. Algés: Difel.
- DIS, ADRIAAN VAN: *Em África* (In Afrika, 1991). Vertaald door Ana Maria Carvalho. Lissabon: Dom Quixote.
- SLAUERHOFF, J.J.: *O reino proibido* (Het verboden rijk, 1932). Vertaald door Patrícia Couto en Arie Pos. Lissabon: Teorema.
- 1999 KOMRIJ, GERRIT: *Um almoço de negócios em Sintra* (Een zakenlunch in Sintra, 1996). Vertaald door Fernando Venâncio. Porto: Asa.
- MULISCH, HARRY: *Duas mulheres* (Twee vrouwen, 1975). Vertaald door Miguel Poças en Arie Pos. Lissabon: Teorema.
- PALMEN, CONNIE: *As leis* (De wetten, 1991). Vertaald door Maria Alice Fabião. Lissabon: Relógio d'Água.
- RIJNDERS, GERARDJAN: *Belo? Buraco negro. Câncer* (Mooi, 1995. Pickup, 1986. Kanker, 1996). Vertaald door Maria Clarinda Moreira (Belo?); Pedro Marques en Lut Caenen (*Buraco negro* en *Câncer*). Porto: Campo das Letras.
- 2000 NOOTEBOOM, CEES: *Rituais* (Rituelen, 1980). Vertaald door Patrícia Couto en Arie Pos. Porto: Asa.
- 2001 CLAUS, HUGO: *Rumores* (De geruchten, 1997). Vertaald door Ana Maria Carvalho. Porto: Asa.
- ISEGAWA, MOSES: *Crónicas Abissínicas* (Abessijnse kronieken, 1998). Vertaald (uit het Engels) door Eugénia Antunes. Lissabon: Temas e Debates.
- 2002 BENALI, ABDELKADER: *Boda à beira-mar* (Bruiloft aan zee, 1996). Vertaald door Arie Pos. Lissabon: Teorema.
- ENQUIST, ANNA: *O segredo* (Het geheim, 1997). Vertaald door Elsa Trigo. Lissabon: Temas e Debates.
- PROVOOST, ANNE: *A minha tia é uma baleia* (Mijn tante is een grindewal, 1990). Vertaald door Arie Pos. Porto: Afrontamento.
- SIERENS, ARNE: *O meu Blackie e outras peças* (Mijn Blackie en andere stukken). Vertaald door Lut Caenen et al. Porto: Campo das Letras.
- WOERDEN, HENK VAN: *A boca cheia de vidros* (Een mond vol glas, 1998). Vertaald (uit het Engels) door Maria João Cordeiro. Lissabon: Temas e Debates.
- 2003 DIS, ADRIAAN VAN: *A terra prometida* (Het beloofde land, 1990). Collectieve vertaling. Lissabon: Dom Quixote.
- DORRESTEIN, RENATE: *Um coração de pedra* (Een hart van steen, 1998). Vertaald (uit het Engels) door Armando Silva Carvalho. Lissabon: Círculo de Leitores.
- DUINKER, ARJEN: *A canção sublime de um talvez* (Het sublieme lied van een misschien, bloemlezing). Vertaald door Arie Pos. Lissabon: Teorema.
- FRANK, ANNE: *Diário de Anne Frank: versão definitiva* (Het achterhuis, 1991). Vertaald (uit het Engels) door Elsa T.S. Vieira. Lissabon: Livros do Brasil.
- JAPIN, ARTHUR: *O preto de coração branco* (De zwarte met het witte hart, 1997). Vertaald door Karen Broothaers, Susana Canhoto en Catarina Pires. Lissabon: Teorema.
- NOOTEBOOM, CEES: *O (des)caminho para Santiago* (De omweg naar Santiago, 1992). Vertaald door Patrícia Couto en Arie Pos. Porto: Asa.

- 2004 ENQUIST, ANNA: *A obra-prima* (Het meesterstuk, 1994). Vertaald door Carmo Vasconcelos Romão. Lissabon: Temas e Debates.
- GLASTRA VAN LOON, KAREL: *Fruto da paixão* (De passievrucht, 1999). Vertaald door Susana Canhoto en Catarina Pires. Lissabon: Dom Quixote.
- 2005 HERZBERG, JUDITH: *A fábrica de nada* (De nietsfabriek, 1997). Vertaald door David Bracke en Miguel Castro Caldas. Lissabon: Artistas Unidos/Cotovia.
- KOMRIJ, GERRIT: *Contrabando. Uma antologia poética* (Contrabande. Een bloemlezing poëzie). Vertaald door Fernando Venâncio. Lissabon: Assírio en Alvim.
- 2006 KRABBÉ, TIM: *A desaparecida* (Het gouden ei, 1984). Vertaald door Ana Leonor Duarte en Arie Pos. Lissabon: Relógio d'Água.
- THOMÉSE, P.F.: *A filha-sombra* (Schaduwkind, 2003). Vertaald door Susana Canhoto en Catarina Pires. Lissabon: Dom Quixote.

Noot

- 1 Roza Huylebrouck: 'Nederlands literair werk in het Portugees'. Snel Trampus, Rita D. (red.), *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde. Colloquium van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa, Trieste, 13–14 april 1992*. Trieste: Lint, 1993, 67–73.

..... *Het Nederlands in het Brusselse
onderwijslandschap*

Inleiding

Brussel is een meertalige stad waarin de Nederlandstaligen een minderheid vormen.¹ Van de huidige Brusselaars groeide zo'n 10% op in een homogeen Nederlandstalig gezin en een even grote groep in een gezin waar thuis zowel Nederlands als Frans werd gesproken. Voor de andere Brusselaars is het Nederlands een 'vreemde' taal. Toch beweert ongeveer een derde van alle Brusselaars goed tot uitstekend Nederlands te spreken (Janssens, 2001). De rest van de inwoners mogen we echter niet automatisch als Franstaligen beschouwen: 50% van de Brusselaars groeide wel op in een homogeen Franstalig gezin, doch 20% spreekt van huis uit noch Nederlands noch Frans. Het taalplaatje wordt vervolledigd met de groep die in het gezin waarin ze opgroeiden het Frans met een andere taal combineerden.

Alhoewel Frans de dominante taal is in Brussel, niet enkel als thuistaal maar vooral als omgangstaal, heeft het Nederlands er eenzelfde officiële status. Dit geldt ook voor het Nederlands binnen het Brusselse onderwijslandschap. Hoe zit het daar nu eigenlijk met dat Nederlands? Is het de taal van een onderwijsstelsel dat een kleine groep Vlaamse Brusselaars bedient of kan dit onderwijs op een bredere interesse en appreciatie bogen? Deze bijdrage heeft niet de pretentie een diepgaand of allesomvattend antwoord op deze vraag te formuleren maar zal aan de hand van verschillende recente onderzoeksresultaten toch trachten een tip van de sluier op te lichten. Om de huidige onderwijscontext te kunnen begrijpen wordt eerst kort stilgestaan bij de historische evolutie van het Nederlands als onderwijstaal en de huidige structuur van het onderwijslandschap. Hierna worden enkele recente ontwikkelingen binnen het Nederlandstalig onderwijs in Brussel geduid alvorens het taalonderwijs Nederlands voor niet-Nederlandstaligen wat nader wordt bekeken. Deze drie verhaallijnen leiden tot een aantal bevindingen en inherente vragen over de toekomst van de rol van het Nederlands binnen het Brusselse onderwijslandschap.

Het Nederlands in het Brussels onderwijs historisch bekeken

Net als in andere landen en regio's waarin verschillende taalgemeenschappen samenleven wordt de controle over een eigen onderwijssysteem veelal gezien als

een garantie voor de culturele en linguïstische reproductie van de eigen taal en/of cultuurgemeenschap (zie onder andere McAndrew en Gagnon, 2000). Bij de Belgische onafhankelijkheid zagen de Nederlandstaligen, in die tijd voornamelijk sprekers van Vlaamse, Brabantse en Limburgse dialecten, zich geplaatst tegenover het Frans als belangrijke Europese cultuurtaal die tevens de Belgische unie symboliseerde. Het streven naar erkenning van het Nederlands als onderwijstaal was dan ook een van de belangrijkste strijdpunten van de Vlaamse Beweging in de negentiende en twintigste eeuw. Enerzijds diende het Nederlands als standaardtaal ingang te vinden bij de grote groep dialectsprekers in het rurale Vlaanderen, anderzijds moest ze een alternatief bieden voor de Vlamingen die ook in Vlaanderen net als in Brussel met een dominant Frans-talige elite werden geconfronteerd.

De taalvrijheid die bij de oprichting van België in 1830 in de grondwet werd vastgelegd zorgde ervoor dat de huidige regio's (Brussel, Vlaanderen en Wallonië) reeds binnen de unitaire staatsstructuur elk een verschillend onderwijsregime kenden. Ongeacht het feit dat Wallonië tot de neergang van de zware industrie grote groepen Nederlandssprekenden telde, was het onderwijs steeds eentalig Frans en resulteerde de taalvrijheid nergens in Nederlandstalige onderwijsinitiatieven. Het feit dat de Vlaamse eis voor tweetaligheid hier op een duidelijk *njet* stootte, zou mede de evolutie naar een duale onderwijsstructuur inluiden. In Vlaanderen versterkten de opeenvolgende taalwetten de positie van het Nederlands, eerst binnen het gerecht en de administratie later in het onderwijs. Met de taalwet van 1883 werd de streektaal de onderwijstaal in het officiële lager onderwijs hetgeen in 1932 ook tot het secundaire onderwijsniveau binnen het officiële onderwijs werd uitgebreid. Deze wetten werden gekenmerkt door een aantal uitzonderingsmaatregelen. Zo was er de mogelijkheid tot het oprichten van 'transmutatieklassen', een overgangsmaatregel die streefde naar een integratie van Franstaligen in de Vlaamse samenleving maar die door het quasi-permanent karakter in Vlaanderen het onderwijs in het Frans garandeerde. Ook het feit dat de wetgeving uitsluitend betrekking had op het officiële onderwijs en dat de in Vlaanderen sterke katholieke onderwijszuil deels aan de vernederlandsing ontsnapte, illustreert de relativiteit van deze wetgeving. Uiteindelijk zou het tot 1963 duren vooraleer het principe van streektaal = onderwijstaal voor alle lagere en middelbare scholen werd ingevoerd en pas na de Leuvense kwestie in 1968 werd dit ook veralgemeend naar het hoger en universitair onderwijs.

Brussel is binnen deze ontwikkeling altijd een buitenbeentje geweest. Alhoewel oorspronkelijk een Vlaamse stad, heerste er op onderwijsvlak een *laissez faire*-mentaliteit, waarbij het Nederlands wel een aantal rechten genoot maar deze in de praktijk zelden werden toegepast. Niettegenstaande een duidelijke numerieke meerderheid van de Brusselaars die bij het ontstaan van België een Vlaams dialect sprak, stond het Nederlands in Brussel altijd vrij zwak. De politieke, economische, juridische en culturele elite sprak Frans, de ambtenarij was Franstalig en een grote groep Vlamingen die voor zichzelf of hun kinderen een betere toekomst ambieerde verfransde. Tevens werd rond Brussel gretig

gebruikgemaakt van de uitzonderingen in de wetgeving om er Franstalig onderwijs te organiseren. Het algemene beleid achter het Brusselse onderwijs was erop gericht het de Franstaligen niet moeilijk te maken en van de Nederlandstaligen tweetaligen te maken, zodat het Nederlands op termijn in Brussel overbodig zou worden (Van Veldhoven, 1981). Desalniettemin slaagden de Vlamingen erin om in 1932 de basis van de keuze van de onderwijstaal van 'vrijheid van het gezinshoofd' om te buigen naar 'thuis taal is onderwijstaal', hetgeen in de wetgeving van 1963 werd herbevestigd. Dit kon de verfransing van de Vlaamse bevolking evenwel niet stoppen. Het principe van transmutatieklassen werd in Brussel vooral aangewend om Nederlandstaligen in te passen in een omgeving waar het Frans als meest prestigieuze taal ook voor de Nederlandstalige leerlingen de beste professionele vooruitzichten garandeerde.

Bij de eerste staatshervorming in 1970 werd de taalgrens, en dus ook het grondgebied van het huidige Brussels Hoofdstedelijk Gewest, in de grondwet vastgelegd, en werd het principe van gemeenschappen en gewesten geïntroduceerd. Concreet betekent dit dat het onderwijs voortaan niet langer een nationale bevoegdheid was maar dat de gemeenschappen, de Vlaamse, Franstalige en Duitstalige, elk hun eigen onderwijs inrichten. Voor het tweetalige Brussel impliceert de aanwezigheid van zowel de Vlaamse als Franstalige Gemeenschap een dubbele onderwijsstructuur met Nederlandstalig en Franstalig onderwijs als twee totaal gescheiden systemen.

De basis van het Belgische taalbeleid wordt gevormd door het territorialiteitsprincipe, streektaal is bestuurstaal, hetgeen tot gevolg heeft dat de streektaal eveneens de enige onderwijstaal is. Dit betekent dat alle inwoners van Vlaanderen onderwijs dienen te volgen in het Nederlands en diegenen uit Wallonië, met uitzondering van de Duitstalige gemeenten, in het Frans. Haaks op wat men op basis van deze logica zou verwachten werd in Brussel, op verzoek van de Franstaligen, de vrije keuze van de onderwijstaal als basisprincipe vastgelegd. Dit betekent dat elke Brusselaar vrij mag kiezen tussen onderwijs in het Nederlands of het Frans, en dat deze keuze niet impliceert dat alle kinderen van het gezin in dezelfde taal onderwijs moeten volgen of dat elk onderwijsniveau in een en dezelfde taal gevolgd dient te worden. Men kan dus telkenmale bij het begin van het schooljaar de onderwijstaal vrij kiezen. Deze eis van de Franstaligen was ook ingegeven door het feit dat ze verwachtten dat de Nederlandstaligen de meest 'logische' keuze zouden maken en voor een Franstalige instelling zouden opteren. Het tegendeel bleek evenwel waar. De compensaties die het Nederlandstalig onderwijs in ruil voor de vrije keuze mocht ontvangen, zoals meer financiële middelen – hetgeen ondermeer kleinere klassen tot gevolg had –, verhoogden de kwaliteit van het onderwijs en maakten het ook voor de Franstaligen interessant. Tegelijk telde het Franstalig onderwijs steeds meer Maghrebijnse migrantenkinderen onder haar leerlingen waardoor sommige ouders op zoek gingen naar 'witte' scholen, hetgeen het Nederlandstalig onderwijs nog extra aantrekkelijk maakte. Samen met een actieve recruiteringscampagne van de Vlaamse overheid, die het belang van het Nederlands en van tweetaligheid benadrukte, steeg het aandeel van het Nederlandstalig onderwijs. Vergelijken we het aandeel van de

Nederlandstalige scholen binnen het totale Brusselse onderwijslandschap dan zien we bijvoorbeeld het aandeel kleuters stijgen van 12,07% in 1980 tot 22,95% in 2000, net als het aandeel leerlingen in het Nederlandstalig onderwijs dat steeg van 10,20% in 1980 tot 15,09% in 2000.²

Om het deel over de historische ontwikkelingen en de organisatie van het onderwijs in Brussel af te sluiten staan we nog even stil bij de plaatselijke structuren. Zoals reeds gesteld, is het onderwijs de verantwoordelijkheid van de gemeenschappen en bestaat er niet zoiets als een 'Brusselse Gemeenschap' in constitutioneel-politieke zin. Toch is er voor beide gemeenschappen een intermediair bestuursniveau voor Brussel met de verkozenen van het Brussels parlement van elke taalgroep als leden: de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) en de Franstalige Gemeenschapscommissie (COCOF). Vanuit de Vlaamse of Franstalige Gemeenschap kunnen onderwijsbevoegdheden specifiek voor de Brusselse situatie naar dit niveau gedelegeerd worden. Het zijn echter vooral administratieve en zakelijke bevoegdheden die naar dit niveau worden doorverwezen, zoals schoolvervoer en het beheer van gebouwen, maar inhoudelijk blijft de politieke beslissingsmacht in handen van de gemeenschappen zelf. De beperkte financiële ruimte die de VGC op onderwijsvlak heeft wordt vooral aangewend voor de organisatie van taallessen Nederlands voor anders-taligen.

Het huidige Nederlandstalig onderwijs in Brussel

De Brusselse onderwijssituatie is een perfecte vertaling van wat in de Belgische taalwetgeving onder tweetaligheid wordt verstaan. Tweetaligheid is geen linguïstisch maar een politiek concept dat gebaseerd is op het opdelen van de lokale gemeenschap in taalgroepen en niet op de integratie van de verschillende groepen in één gemeenschap. Een inwoner van Brussel wordt niet beschouwd als een tweetalige burger, maar als lid van één van beide officiële taalgemeenschappen, de Vlaamse of Franstalige, die de mogelijkheid moet krijgen te functioneren zoals een Vlaming of een Waal in een eentalige omgeving. De wetgever wil dan ook dat deze burger in zijn of haar contacten met de overheid of met de dienstverlening inherent aan deze overheid zijn of haar taal kan gebruiken. Dit kan door de uitbouw van tweetalige diensten of instellingen, dan wel door de opsplitsing van deze dienstverlening of organisaties in twee eentalige structuren. Voor gemeenschapsbevoegdheden zoals onderwijs is in de Belgische context voor de tweede structuur geopteerd. In tegenstelling tot de inwoners uit Vlaanderen of Wallonië, waar een territoriale benadering via de onderwijstaal de assimilatie aan de taal van het gewest vooropstelt, staat het elke Brusselaar vrij voor onderwijs met het Nederlands of het Frans als onderwijstaal te kiezen. Dit concept van tweetaligheid maakt dat beide talen hetzelfde statuut hebben, ongeacht het aantal inwoners dat de taal spreekt.

Een van de eisen van de Vlaamse Beweging was dat de Vlamingen in hun eigen taal onderwijs zouden kunnen volgen, in Vlaanderen maar ook in Brussel. Heeft deze politieke evolutie het vereiste effect gesorteerd of niet?

Wetenschappelijke onderzoeksresultaten (Janssens, 2001) doen vermoeden van wel. Een enquête onder de inwoners van Brussel die opgroeiden in een gezin waar uitsluitend Nederlands werd gesproken, sommigen geboren en getogen in Brussel anderen ingeweken vanuit Vlaanderen, werd gevraagd in welke taal ze secundair onderwijs hadden gevolgd. We focussen hier op het secundair onderwijs, omdat binnen dit onderwijsniveau nog zelden van onderwijstaal wordt gewisseld en deze keuze tevens bepalend is voor eventuele hogere studies. Het was bijgevolg dit onderwijsniveau dat in het verleden in belangrijke mate bepalend was voor de verfransing van de Brusselse Vlamingen.

Tabel 1. Onderwijstaal secundair onderwijs Nederlandstalige Brusselaars

Leeftijd	Geboren in Brussel		Geboren in Vlaanderen	
	Nederlands	Frans	Nederlands	Frans
-26		100%	—	—
26-40		81,8%	18,2%	100%
41-65		53,1%	46,9%	89,5%
+ 65		36,8%	57,9%	75,0%

(BRON: JANSSENS, 2001)

Uit tabel 1 blijkt duidelijk dat het verfransingsproces van Nederlandstaligen in Brussel via het onderwijs momenteel gestopt is. De invloed van het Frans in de opleiding van de Vlaamse Brusselaars taant. Van de geboren en getogen Brusselaars volgde de jongste generatie uitsluitend Nederlandstalig onderwijs, zoals dit voor Vlaanderen ook voor de generatie jonger dan veertig het geval is. In Vlaanderen was het de wetgever die onderwijs in het Frans onmogelijk maakte, in Brussel leidde de vrije keuze tot hetzelfde resultaat. Op basis van bovenstaande vaststellingen kan men veronderstellen dat Nederlandstalige gezinnen hun kinderen momenteel bijna allemaal naar het Nederlandstalig onderwijs sturen.

Of een Nederlandstalige zijn kinderen al dan niet naar het Nederlandstalig onderwijs stuurt is niet zozeer afhankelijk van toekomstaspiraties of maatschappelijke druk maar van de taalachtergrond van de partner. Indien deze partner eveneens Nederlandstalig is, lijkt de keuze voor de hand te liggen, maar wat indien deze Franstalig is? Dit is niet zo uitzonderlijk, zo'n 50% van de Nederlandstaligen had op het moment van de bevraging een Franstalige partner, 40% een Nederlandstalige en 10% een partner uit een gezin waarin beide talen werden gesproken. In tabel 2 worden de resultaten getoond van een representatieve steekproef (Janssens, 2001): het gaat hier om de schoolkeuze van kinderen gerelateerd aan de 'nieuwe' thuistaal die door de Nederlandstalige met zijn of haar partner en de kinderen wordt gesproken. Qua schoolloopbaan wordt een onderscheid gemaakt tussen een Nederlandstalig, een Franstalig of een gemengd curriculum.

Tabel 2. Onderwijstaal kinderen Nederlandstaligen naar 'nieuwe thuistaal'

Nieuwe gezinstaal	Nederlands	Frans	Nederlands-Frans
Nederlands	83,4%	4,2%	12,5%
Frans	-	91,3%	8,7%
Nederlands-Frans	23,5%	58,8%	15,7%
Totaal	35,6%	51,4%	12,3%

(BRON: JANSSENS, 2001)

Als het gezin voor het Nederlands als gezinstaal kiest, sturen ze hun kinderen veelal ook naar het Nederlandstalig onderwijs. Diegenen uit Nederlandstalige gezinnen met een Franstalig of tweetalig curriculum zijn meestal ouder, al zijn er wel enkele met een tweetalig curriculum die na hun hogere studies in het Nederlands een tweede hogere opleiding in het Frans volgden. Is de partner Franstalig en kiest het gezin uitsluitend voor het Frans als gezinstaal dan gaan de kinderen in ruim 90% van de gevallen ook naar een Franstalige school. De kinderen die in deze groep een gemengd curriculum hebben, komen vooral uit jonge gezinnen. Bij de gezinnen die er voor opteren thuis beide talen te spreken is er een duidelijke tendens merkbaar: het Frans domineert maar hoe jonger de ouders hoe meer kinderen uit taalgemengde gezinnen (hiermee wordt verwezen naar gezinnen die thuis naast het Nederlands nog een andere taal spreken, concreet betekent dit meestal het Frans) naar het Nederlandstalig onderwijs gaan.

Niet alleen deze kinderen gaan naar het Nederlandstalig onderwijs. Via de tellingen die tweemaal per schooljaar worden gehouden door de onderwijsinspectie komen we ook meer te weten over de taalachtergrond van de leerlingen. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen leerlingen uit Nederlandstalige gezinnen, taalgemengde gezinnen, Franstalige gezinnen en anderstalige gezinnen. Tabel 3 geeft een algemeen overzicht van de complexiteit van de taalachtergrond in de klaslokalen van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel.

Tabel 3. Taalachtergrond kinderen in Nederlandstalig onderwijs in Brussel

Onderwijsnet	Nederlands	Gemengd	Frans	Anderstalig	Totaal
Kleuterschool	10,5%	19,6%	27,4%	42,5%	10976
Lager onderwijs	14,3%	22,7%	25,8%	37,2%	13002
Secundair onderwijs	37,3%	25,9%	17,4%	19,5%	12185
Totaal	20,9%	22,8%	23,4%	32,9%	36163

(BRON: TELLINGEN VGC FEBRUARI 2006)

Kijken we naar de taalachtergrond van de leerlingen dan is de groep anderstaligen die thuis noch Nederlands noch Frans spreken het grootst ... en de groep uit homogeen Nederlandstalige families het kleinst. Toch zijn er grote verschillen tussen onderwijsniveaus, tussen de twee onderwijsnetten (het katholicke onderwijsnet en het gemeenschapsonderwijs) en tussen scholen onderling. Een duidelijke algemene regel achter de cijfers is: hoe lager het onderwijsniveau, hoe groter de taaldiversiteit in de klas. Een eerste verklaring is

de manier waarop Franstaligen met de vrije onderwijskeuze omgaan. De weinige Nederlandstaligen die we in het onderzoek (zie Janssens, 2002) hebben bevraagd en die hun kinderen naar het Franstalig onderwijs stuurden, deden dit vrij consequent; Franstalig onderwijs voor hen betekende het Frans als onderwijs taal van kleuterschool tot universiteit. Bij de Franstaligen ligt dit duidelijk anders. Een deel opteert voor kleuteronderwijs in het Nederlands, het overgrote deel hiervan ook voor lager onderwijs, maar het secundair onderwijs lijkt een scharniermoment te zijn waarop toch wel wat ouders naar het Franstalig onderwijs trekken. Momenteel zien we echter een trendbreuk en opteert de jongste generatie Franstalige ouders van wie de kinderen in het lager onderwijs naar Nederlandstalige scholen gingen ook steeds meer voor Nederlandstalig secundair onderwijs. Een tweede aspect is het lokale karakter van de recrutering van de verschillende onderwijsniveaus. Het kleuteronderwijs en in iets mindere mate het lager onderwijs recruteert zijn leerlingen vooral in de onmiddellijke omgeving van de school. De schoolpopulatie is dan ook sterk verschillend van school tot school, en door verhuisbewegingen en gentrificatie-effecten kan een school binnen korte tijd grondig van leerlingenprofiel veranderen. Het secundair onderwijs in Brussel trekt ook veel leerlingen uit Vlaams-Brabant en zelfs Oost-Vlaanderen aan waardoor er automatisch meer leerlingen met een homogeen Nederlandstalige achtergrond in deze scholen te vinden zijn. Ten slotte zijn er ook verschillen tussen de onderwijsnetten zelf. Zo telt het vrije onderwijsnet significant meer Nederlandstaligen, zeker in het secundair onderwijs waar ze ook het sterkst vertegenwoordigd zijn. Vooral op dit niveau is er een duidelijke discrepantie tussen de kenmerken van de Brusselse twaalf- tot achttienjarigen en de leerlingenpopulatie van de Nederlandstalige scholen. Zo gaat Karen François (2005) in haar onderzoek dieper in op de ruimtelijke, sociale en culturele selectie die het secundair onderwijs 'witter' houdt en die haaks staat op de gelijkekansenpolitiek die ontbreekt in het Brusselse onderwijs-landschap.

Het wekt weinig verbazing dat de samenstelling van de leerlingenpopulatie van sommige scholen in het Nederlandstalig onderwijs reden tot bezorgdheid geeft. Op basis van de bevindingen die hier in tabel 3 worden samengevat, heerst zowel bij Brusselse Vlamingen in het algemeen als bij ouders van potentiële leerlingen en beleidsmakers in het bijzonder de bekommernis dat de kwaliteit van het Nederlands hierdoor zou worden aangetast. Op dit vlak levert het onderzoek van Luk Van Mensel (2005) naar taalvaardigheid Nederlands en Frans bij leerlingen in het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel een aantal interessante inzichten op. Zo blijken de Nederlandstalige leerlingen in Brussel op de onderzochte taalaspecten van het Nederlands minstens even goed te scoren als hun Nederlandstalige leeftijdsgenoten in Vlaanderen. De kleine achterstand die in het eerste jaar werd opgetekend, werd systematisch weggewerkt en de Brusselse leerlingen scoorden zelfs beter wat receptieve vaardigheden betreft. De specifieke meerstalige samenstelling van de klaspopulatie in het Nederlandstalig onderwijs lijkt dus geen effect te hebben op het taalvaardigheidsniveau van de moedertaal van de Nederlandstalige leerlingen. Deze resul-

taten zouden niet mogen verbazen, gezien het feit dat zowel de Vlaamse als Brusselse leerlingen uit Nederlandstalige gezinnen met het Nederlands als exclusieve thuistaal komen en dat ze in hetzelfde onderwijsstelsel zitten, waarbij wordt uitgegaan van het Nederlands als moedertaal en instructietaal en met eenzelfde bepaling van de leerinhouden van de schoolvakken.

Voor de meerderheid van de leerlingen in het Nederlandstalig onderwijs is het Nederlands niet hun thuistaal. Hierbij maken we een onderscheid tussen de Franstaligen en de anderstaligen. Deze anderstaligen hebben binnen het gesubsidieerde onderwijs geen instelling die in hun thuistaal onderwijst en ze zijn bijgevolg gedwongen te kiezen tussen een Nederlandstalig of een Franstalig alternatief. Hun kennis van het Nederlands is erg variabel, mede door de veelal zwakke sociale positie van deze leerlingen. Voor deze groep werd onder de noemer 'Voorrangbeleid Brussel' een intensieve onderwijsvernieuwing doorgevoerd met nadruk op de ondersteuning van Nederlandse taalverwerving (zie bijvoorbeeld M. Devlieger en G. Goossens, 2005). Voor de Franstaligen is er wel een alternatief in de eigen thuistaal, maar zij opteren voor het Nederlandstalig onderwijs om de kinderen tot tweetalige Brusselaars te laten opgroeien. Hoe zit het nu met de taalvaardigheid Nederlands bij deze Franstalige leerlingen? De studie van Luk Van Mensel (2005) tracht ook hierop een antwoord te formuleren. Het is logisch dat deze leerlingen er niet in slagen het niveau van hun Nederlandstalige klasgenoten te evenaren, maar aan het einde van het secundair onderwijs komen ze toch al aardig in de buurt. Enkel wat accuraatheid qua schrijf- en spreekvaardigheid en receptieve taalvaardigheid betreft blijven er duidelijke verschillen bestaan. Ondanks het feit dat de onderwijsmethode gericht is op leerlingen met het Nederlands als thuistaal bereiken deze Franstaligen een gevorderde vorm van tweetaligheid Nederlands/Frans. Uiteraard gaat het hier om Franstaligen die reeds een heel parcours binnen het Nederlandstalig onderwijs hebben afgelegd en is de complexiteit in sommige scholen en onderwijsrichtingen veel groter dan bij de onderzoeksgroep, maar de resultaten illustreren toch dat men de negatieve perceptie in het maatschappelijke en politieke discours met een korrel zout moet nemen.

Een discussie die we in deze bijdrage over taal en onderwijs zeker niet uit de weg kunnen gaan, is die over de mogelijkheden van tweetalig of meertalig onderwijs. In een stad als Brussel met twee officiële talen, waar men dagelijks ervaart dat de beheersing van beide talen noodzakelijk is, wordt vanzelfsprekend gezocht naar de beste manier om deze talen aan te leren. Dat heel wat Brusselaars hun bedenkingen hebben bij de huidige aanpak is duidelijk. In een enquête over een toekomstig taalonderwijs voor het lager onderwijs in Brussel was ruim 70% van de ondervraagden gewonnen voor een of andere vorm van tweetalig onderwijs (Janssens, 2001). Meertalig/tweetalig onderwijs is een pedagogische aanpak waarbij men een taal niet leert als een apart vak, maar wel door de aan te leren taal als onderwijstaal te gaan gebruiken om de inhoud van een ander leervak te onderwijzen. De bedoeling is dat de leerling na verloop van tijd zowel het aangeboden vak als de taal waarin dit vak wordt aangeleerd, beheerst. Uiteraard zijn er, zoals bij elke pedagogische aanpak, voor- en tegen-

standers. Toch zijn de meeste wetenschappelijke evaluaties van deze onderwijs-aanpak vrij positief.³ Zowel op het vlak van taalbeheersing als van feitelijke vakkennis scoren leerlingen die binnen een dergelijke context onderwijs volgen in de meeste onderzoeken beter of minstens even goed als leerlingen uit het 'gewone' onderwijs. Er is echter geen uniek model. Zo komen alle vakken in aanmerking om in een andere taal gedoceerd te worden, is er een grote variatie inzake het aantal uren dat in een andere taal wordt gegeven en inzake gehanteerde talen en taalcombinaties. In het Nederlandstalig onderwijs in Brussel worden momenteel twee soorten van meertalig onderwijs geïmplementeerd, elk met een specifiek einddoel (zie onder meer Janssens, 2003 en Van de Craen, 2004). Een eerste vorm is het bicultureel onderwijs, ook wel onderwijs in eigen taal en cultuur genoemd (Leman, 1999). Waar het gebruik van een andere thuistaal dan het Nederlands, met uitzondering van het Frans of het Engels, in het reguliere onderwijs als een probleem wordt gezien, gaat men in dit model uit van een positieve waardering van de taal en cultuur van de leerling. Hiertoe organiseren ze basisonderwijs waarbij de kinderen vertrekken van hun eigen moedertaal om zo geleidelijk het aantal uren onderwijs in de moedertaal te laten dalen ten voordele van het onderwijs in het Nederlands. De uiteindelijke bedoeling is dat deze kinderen zowel hun eigen moedertaal als het Nederlands en het Frans beheersen en kunnen gebruiken. Kinderen die dergelijke onderwijsprogramma's volgen, behalen in het secundair onderwijs betere resultaten dan diegenen met dezelfde moedertaal die onmiddellijk in het reguliere onderwijs terechtkomen. Waar de eerste vorm van tweetalig onderwijs vooral de integratie van minderheden voor ogen heeft, is de tweede veel duidelijker op het stimuleren van meertaligheid gericht. Dit tweede type van meertalig onderwijs dat we in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel vinden, is STIMOB (Stimulerend Meertalig Onderwijs Brussel) waarbij men gebruikmaakt van de latente meertaligheid van de leerlingen en deze stimuleert om hen zo snel en goed mogelijk meertalig te maken. Waar het eerste type reeds vijftientig jaar loopt in één enkele school, vindt men het tweede sinds 2001 in twee scholen als proefproject. Voor deze projecten dient echter een afwijking van de taalwet aangevraagd te worden. Over deze vorm van tweetalig onderwijs is er noch pedagogische noch politieke consensus. De vrees bestaat dat niet zozeer de Nederlandstaligen maar vooral de Franstaligen voordeel zullen halen uit deze onderwijsvorm, zodat een veralgemening zeker niet onmiddellijk ingevoerd zal worden.

Het Nederlands als vreemde taal

Slechts een minderheid van de Brusselaars leert Nederlands via het Nederlandstalig onderwijs. De meesten leren de taal via het Franstalig onderwijs, anderen via een cursus Nederlands voor anderstaligen.

In het Franstalig onderwijs in Brussel wordt vanaf achtjarige leeftijd het Nederlands verplicht als vak onderwezen. Onderzoek naar de taalvaardigheid Nederlands in het Franstalig onderwijs in Brussel is niet onmiddellijk

beschikbaar. Toch kunnen we indirect via de bevraging van de taalkennis van Brusselaars die in het Frans les kregen iets meer te weten komen over het taalonderwijs Nederlands. In het hier reeds geciteerde onderzoek naar de Brusselse taalsituatie (Janssens, 2001) werd mensen zowel naar hun huidige taalkennis (via zelfrapportage) als naar hun onderwijsverleden gevraagd. Deze taallessen op school vormen blijkbaar geen garantie voor een goede kennis van het Nederlands. Bij de Franstaligen is het opmerkelijk dat van diegenen die een beperktere basiskennis van het Nederlands meedragen er meer personen zijn die in het lager en middelbaar onderwijs het vak Nederlands kregen onderwezen dan van diegenen die beweren een goede kennis van het Nederlands te hebben. Ook uit de cijfers van anderstaligen uit het Franstalig onderwijs blijkt dat de impact van de lessen Nederlands op school eerder beperkt is. Alleen de taallessen Nederlands in het hoger onderwijs lijken een 'logischer' effect te hebben, al gaat het hier ook veel meer om een bewuste keuze aangezien dit onderwijsniveau in tegenstelling tot de andere niet verplicht is en het vak Nederlands voor de betrokkenen waarschijnlijk ook duidelijker binnen een latere beroepsloopbaan of interessegebied valt. Van de Franstaligen die beweren totaal geen Nederlands te kennen, heeft zelfs driekwart deze taal onderwezen gekregen in het lager onderwijs en ruim de helft ook in het secundair. Alhoewel dergelijk onderzoek geen sluitende resultaten biedt, kan men toch een vraagteken plaatsen bij het taalonderwijs Nederlands en lijken er naast problemen van persoonlijke competentie, motivatie en wederzijdse perceptie toch ook wel structurele problemen van pedagogische aard aan de basis van dit probleem te liggen. Zo blijken vooral jongere Brusselaars, die toch in een omgeving wonen waar men de taal geregeld kan gebruiken, minder goed Nederlands te spreken dan hun leeftijdsgenoten in Wallonië die in een eentalige Franstalige omgeving opgroeien. Het is dan ook niet verwonderlijk dat 50% van de ouders ontevreden is over het taalonderwijs Nederlands in het Franstalig lager onderwijs in Brussel en 45% ook het taalonderwijs Nederlands op secundair niveau als onvoldoende bestempelt. Remediëring op dit vlak is echter niet vanzelfsprekend. Zo wordt het Nederlands in het Franstalig onderwijs gegeven door Franstalige leraars en dienen Nederlandstaligen vrij zware extra tests in het Frans af te leggen om in het Franstalig onderwijs Nederlands te kunnen geven. Rekening houdend met de diversiteit binnen de leerlingengroep en de inherente moeilijkheidsgraad van de onderwijsopdracht is een dergelijke keuze voor de meeste leraars verre van evident. Een andere optie waarmee het Franstalig onderwijs al iets verder is dan het Nederlandstalige, is het tweetalig/meertalig onderwijs, 'enseignement du type immersif' waarbij leerlingen als het ware 'ondergedompeld' worden in het Nederlands. Momenteel lopen binnen het Franstalig onderwijs in Brussel zeven van dergelijke projecten waarvan er vijf met het Nederlands beginnen in het kleuteronderwijs, een in het eerste en een in het vierde leerjaar. Buiten het reguliere onderwijs hebben Franstalige ouders nog twee opties: hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs sturen, hetgeen zoals uit het voorgaande blijkt niet uitzonderlijk is, of hen extra taallessen Nederlands laten volgen.

Een laatste belangrijk element binnen het onderwijslandschap zijn

ongetwijfeld de taalcursussen Nederlands. Wat het effect van een dergelijke cursus is, is gegeven de diversiteit van initiatieven en de verschillende niveaus en aspiraties van de cursisten, moeilijk te achterhalen. Wel is er, afhankelijk van de respectievelijke initiatiefnemers, een aantal duidelijke verschillen inzake het profiel van de cursisten (Janssens, 2005). Het grootste aantal initiatieven wordt door privépersonen of -organisaties genomen. Hun publiek bestaat, conform de cursuskosten, vooral uit hogergeschoolde Franstaligen en anderstaligen die voornamelijk via hun arbeidssituatie werden geconfronteerd met de noodzaak hun kennis van het Nederlands te vergroten. Hiernaast worden heel wat initiatieven vanuit Franstalige hoek gesubsidieerd. Het is niet verwonderlijk dat zij in eerste instantie uit de eigen taalgemeenschap recruterende. De meerderheid van deze Franstaligen schuift niet het belang van het Nederlands op zich naar voren wanneer men hen vraagt waarom ze een cursus volgen, maar benadrukt veeleer de tweetaligheid als noodzaak. Dezelfde motivatie vinden we terug wanneer hen gevraagd wordt waarom ze hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs sturen; ook hier stellen ze dat hun kinderen tweetalig moeten worden. Meer dan de cursisten met een andere linguïstische achtergrond koppelen zij de taal dan ook los van Vlaanderen of de Vlaamse cultuur. Of hierachter een fundamenteel andere houding schuilt dan personen die zeggen dat ze van de taal houden of dat talen hen interesseren, kan men op basis van deze data alleen niet zeggen. Het wijst in ieder geval op een vrij strikte instrumentele benadering die afwijkt van 'de taal als sleutel tot een andere cultuur'. Ook het feit dat ze zich als eentaligen blijven beschouwen, zelfs als ze meerdere talen beheersen, kan mogelijk binnen dit kader verklaard worden.

Een tweede element waarin de Franstaligen zich van de anderen onderscheiden, is dat ze de arbeidssituatie veelal als enig domein naar voren schuiven waarin ze het Nederlands gaan gebruiken.

Een laatste opvallend element waarmee we de bespreking van de Franstaligen kunnen afronden, is hun unanieme ontevredenheid over het taalonderwijs in de scholen van de Franstalige Gemeenschap, een element dat ook reeds in de vorige paragraaf aan bod kwam. Onder de leerlingen van deze scholen tref je dan ook tieners aan die overdag naar de middelbare school gaan en 's avonds hun kennis van het Nederlands via extra taallessen bijschaven. Het opvallendste kenmerk van de taalcursussen die van Vlaamse kant ondersteund worden, is de diversiteit van het publiek dat er zich door aangesproken voelt. De meeste van hen hebben reeds een goede kennis van het Frans alvorens ze zich voor een cursus Nederlands inschrijven. Na een aanpassing aan het Frans als *lingua franca* kwamen de anderstalige cursisten in tweede instantie tot de vaststelling dat men in Brussel ook Nederlands nodig heeft. Eigenlijk vormt het een logische stap in de integratie van anderstaligen in het tweetalige Brussel. Integratie betekent voor hen zeker niet integratie in een van beide taalgemeenschappen. Bij velen vervullen netwerken van landgenoten, waarbij deze niet noodzakelijk ook in Brussel moeten wonen, deze functie. Voor hen hebben zowel het Nederlands als het Frans hun specifieke functie in hun nieuwe omgeving, naast het Engels en hun thuistalen die ze in hun contacten met

familieleden en vrienden blijven gebruiken. Integreren in Brussel gaat dus niet over een competitie tussen twee talen of een soort van 'integratierace' tussen twee taalgemeenschappen, maar om een aanpassing aan de dagelijkse leefomgeving. De cursussen bereiken wel slechts een beperkt deel van het potentiële publiek: vooral hoger geschoolde dertigers zonder kinderen. Toch zijn ze voor het Nederlands in Brussel een belangrijke groep. Als ze de taal eenmaal kennen willen ze hem, zoals de meeste Franstaligen, niet alleen op hun eventuele werkplek gebruiken maar ook in andere formele en informele contacten.

Slotbedenking

Het Nederlandstalig onderwijs in Brussel is geëvolueerd parallel aan de evolutie van de functie van het Nederlands zelf. Waar vroeger het belang van het Nederlands werd afgemeten aan het aantal Nederlandstalige inwoners zijn nu vooral de functie en de omstandigheden waarin de taal wordt gebruikt bepalend voor zijn status. Het Nederlandstalig onderwijs heeft een vergelijkbare ontwikkeling ondergaan. Waar het vroeger het onderwijssysteem was voor de Vlaamse Gemeenschap in Brussel, evolueerde het tot een onderwijssysteem voor alle Brusselaars met het Nederlands als onderwijstaal. Ook het succes van de taalcursussen, met jaarlijks een paar duizend nieuwe cursisten alleen al in het door de Vlaamse Gemeenschap gesubsidieerde circuit, onderstreept deze evolutie. Toch gaat achter dit relatieve succes een enorme uitdaging schuil: hoe organiseer je onderwijs in het algemeen en Nederlandstalig onderwijs in het bijzonder in een meertalige multiculturele stedelijke omgeving? De samenstelling van de leerlingenpopulatie maakt duidelijk dat zowel het lessenpakket, de pedagogische aanpak en de personeelsformatie als de maatschappelijke en politieke structuren onder druk komen te staan en niet afdoende inspelen op de huidige Brusselse realiteit. Zeker voor het Nederlands als minderheidstaal liggen oplossingen niet voor de hand. In de toekomst zal men tegelijkertijd twee wegen moeten blijven bewandelen. Enerzijds zal via het onderwijs en aanverwante cursusinitiatieven het Nederlands verder ondersteund moeten worden door zoveel mogelijk mensen in staat te stellen de taal te leren en te gebruiken, waarbij men dient in te spelen op de talloze individuele noden van de niet-Nederlandstaligen. Anderzijds dient het klassieke onderwijs een pedagogische aanpak uit te werken die zowel de taalachtergrond van de leerlingen in de klas positief waardeert als tweetaligheid Nederlands/Frans (en eventueel meertaligheid) stimuleert. Pasklare oplossingen zijn er helaas niet.

Noten

- 1 In deze bijdrage verwijst 'Brussel' steeds naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, en niet naar één van de negentien gemeenten van dat gewest met dezelfde naam.
- 2 Bron: VGC – directie Onderwijs (www.bop.vgc.be)
- 3 Rond dit thema is reeds veelvuldig gepubliceerd. Voor de geïnteresseerde lezer verwijs ik onder andere graag naar Baetens Beardsmore 1993, Genesee 1987 en So en James 2002.

Bibliografie

- BAETENS BEARDSMORE, H.: *European Models of Bilingual Education*. Clevedo, 1993.
- CRAEN, P. VAN DE: 'Meertaligheid en meertalig onderwijs als voorbeeld van interdisciplinair, cognitief onderzoek in maatschappelijke context'. A. Housen et al. *Taal, attitude en onderwijs in Brussel*. Brusselse Thema's 12, 111–124 (2004).
- DEVLIEGER M. EN G. GOOSSENS: 'Vier jaar Voorrangsbeleid Brussel'. *Toegepaste taalwetenschap in artikelen* 2, 49–63 (2006).
- FRANÇOIS, K.: 'Een kwaliteitslabel voor het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs. Ten koste waarvan?'. R. De Groof et al. *Politiek, Taal, Onderwijs en Samenleving in Beweging*. Brusselse Thema's 14, 293–310 (2005).
- GENESSEE, F.: *Learning through two languages: studies of immersion and bilingual education*. Rowley, MA, 1987.
- JANSSENS, R.: *Taalgebruik in Brussel. Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad*. Brusselse Thema's 8 (2001).
- JANSSENS, R.: 'Taalgebruik in de faciliteitengemeenten'. J. Koppen et al. *Taalfaciliteiten in de Rand. Ontwikkelingslijnen, conflictgebieden en taalpraktijk*. Brusselse Thema's 9, 283–340 (2002).
- JANSSENS R.: 'Meertalig onderwijs in Brussel?'. *Ons erfdeel*, 46, 665–671 (november 2003).
- JANSSENS R.: 'Taalonderwijs Nederlands bij volwassenen in Brussel. Een onderzoek naar het profiel, de motivatie en het taalgebruik van de cursisten Nederlands in het volwassenenonderwijs'. R. De Groof et al. *Politiek, taal, onderwijs en samenleving in beweging*. Brusselse Thema's 14, 219–276 (2005).
- LEMAN, J.: 'School as a structuring force in interethnic hybridism'. *International journal of educational research*, 31, 341–353 (1999).
- M. MC ANDREW EN F. GAGNON. *RELATIONS ETHNIQUES ET ÉDUCATION DANS LES SOCIÉTÉS DIVISÉES: Québec, Irlande du Nord, Catalogne, Belgique*. Parijs, 2000.
- MENSEL, LUK VAN ET AL.: 'Taalvaardigheid van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel'. A. Housen et al., *Taal, attitude en onderwijs in Brussel*. Brusselse Thema's 12, 67–110 (2005).
- SO, D.W.C. EN G.M. JONES, RED.: *Education and society in plurilingual contexts*. Brussel, 2002.
- VELTHOVEN, H. VAN: 'Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878–1914'. *Taal en sociale integratie*, 4, 261–288 (1981).

..... *Voornaamwoorden en determinatoren*
Een taalvergelijkend onderzoek naar de
problemen van Nederlands- en Duitstalige
sprekers met afasie

Inleiding

In dit artikel wil ik ingaan op de factoren die een rol spelen bij het gebruik van voornaamwoorden en determinatoren door Nederlands- en Duitstalige sprekers met afasie.¹ Afasie is een verworven taalstoornis die het gevolg is van focaal hersenletsel (een beroerte). Deze taalstoornis kan verschillende vormen aannemen, afhankelijk van de ernst en de plaats van de beschadiging. Zowel de mondelinge taalproductie en het taalbegrip, als het lezen en het schrijven kan verstoord zijn op één of meer talige niveaus (fonologisch, semantisch, morfologisch en/of syntactisch). Daarbij kunnen verschillende symptomen optreden, zoals woordvindingsmoeilijkheden, verwisseling van woorden of klanken, of het weglaten van functiewoorden zoals voorzetsels en lidwoorden. Omdat verschillende symptomen vaak geclusterd voorkomen, worden er klinisch een aantal afatische syndromen onderscheiden. Eén van deze syndromen, *agrammatische afasie van Broca* kortweg agrammatisme, staat centraal in dit onderzoek.² Agrammatisme is een stoornis waarbij patiënten in zogenaamde telegramstijl spreken. De taalproductie wordt gekenmerkt door het (deels) ontbreken van functiewoorden en door problemen met het gebruik en de vervoeging van werkwoorden. Uitingen van agrammatische sprekers zijn vaak kort en fragmentarisch en worden met grote moeite uitgesproken. Daarnaast hebben agrammatische sprekers vaak moeite met het begrijpen van complexe zinnen, waarin de woordvolgorde afwijkt van de standaardvolgorde (zoals in passieve zinnen, bijvoorbeeld 'de vrouw wordt door de man gekust'). In (1) wordt een voorbeeldje gegeven van agrammatisch taalgebruik.

1. Voorbeeld van de taalproductie van een Nederlandse agrammatische spreker (de uitingen van de interviewer zijn cursief weergegeven):

Hoe zijn uw problemen met praten begonnen? Die eh Mei 82, ja, hersbloeding gekregen *ja* 's morgens op kantoor... eh in Arnhem... enne nou eh dizzy *ja ja ja* enne ... daarna eh eh daarna eh eh 5 mei eh hier eh in t ziekenhuis eh eh eh.. hier eh cw CWZ. CWZ? Ja eh Cnissius he Cnissius Wilhelmina *ja ok..* eh eh eh drie Mei hoe heet dat vier Mei in Arnhem gezeten. Hier het ziekenhuis he? Eh eh enne enne

vijf Mei eh overgebracht in Nimwegen he. *Ja* enne ongeveer eh eh naar eh Sint Maartenskliniek geweest. Een half jaar ongeveer.

Vaak wordt aangenomen dat bij agrammatisme vooral de syntactische verwerking verstoord is geraakt (zie bijvoorbeeld Avrutin 2006; Friedmann 2006; Grodzinsky 2000). In de literatuur is weliswaar veel discussie over de precieze aard van de syntactische stoornis, maar veel onderzoekers zijn het er in elk geval over eens dat de onderliggende oorzaak van de taalproblemen een verstoring (of vertraging) van syntactische operaties inhoudt. Dit is waarschijnlijk de reden dat veel taalkundigen zo geïnteresseerd zijn in het taalgebruik van agrammatische sprekers. Het agrammatische taalgebruik biedt een kijkje in het taalsysteem, waarbij wordt aangenomen dat de grammatica van deze personen weliswaar verstoord, maar niet structureel anders is dan die van gezonde sprekers (zie Grodzinsky 1990). Een nauwkeurige bestudering van het agrammatische taalgebruik kan ons veel leren over de psychologische realiteit van bepaalde taalkundige noties (zie bijvoorbeeld Friedmann 2001) of over de relatieve kwetsbaarheid van bepaalde elementen of constructies.

Van voornaamwoorden en determinatoren is bekend dat ze problematisch zijn voor agrammatische sprekers (zie onder andere Ruigendijk 2002). Ze worden in talen als het Nederlands en Duits relatief vaak weggelaten. Het is interessant dat problemen met deze twee woordsoorten vaak tegelijkertijd optreden, omdat ze een aantal eigenschappen gemeen hebben: hun aanwezigheid in een zin is afhankelijk van elementen die naamval toekennen (zie de linguïstische achtergrond voor nadere uitleg), ze dragen *geslachts*informatie en ze hebben een referentiële functie. Daarmee dragen zowel voornaamwoorden als determinatoren informatie die samenhangt met verschillende linguïstische niveaus: syntactische operaties (naamval), lexicale of semantische informatie (geslacht) en pragmatische informatie (referentiële functie).³ De vraag is of en in hoeverre elk van deze eigenschappen bijdraagt aan de problemen van de agrammatische sprekers. Met andere woorden: welk van deze eigenschappen veroorzaakt de relatieve kwetsbaarheid van deze elementen in agrammatisme? En: in hoeverre verschillen Nederlandse en Duitse agrammatische afatici hierin van elkaar?

Door een nauwkeurige analyse van het taalgebruik van agrammatische patiënten kunnen we meer leren over de precieze oorzaken van de problemen met determinatoren en voornaamwoorden. Dat is natuurlijk klinisch relevant (zie bijvoorbeeld Ruigendijk en Baauw 2007), maar het onderzoek is ook linguïstisch interessant. Het kan ons meer inzicht geven in het belang van de verschillende eigenschappen van determinatoren en voornaamwoorden (naamval, gender, referentie) in de hier besproken talen. Hieronder zal ik eerst linguïstische achtergrondinformatie geven, met de nadruk op een beschrijving van het Nederlands en het Duits. Daarna wordt ingegaan op een aantal eerdere studies naar het gebruik van determinatoren en voornaamwoorden door agrammatische sprekers. Dit wordt gevolgd door een beschrijving van de methode en resultaten van de spontane taalanalyses waarmee getracht zal worden de hierboven opgeworpen vragen te beantwoorden.

Linguïstische achtergrond

Hoewel er duidelijke verschillen zijn in de vorm en functie van voornaamwoorden en determinatoren, zijn er vooral ook overeenkomsten tussen beide woordsoorten. Deze overeenkomsten hebben geleid tot de zogenaamde DP-analyse (Abney 1987), waarin wordt gesteld dat zowel een determinator als een voornaamwoord het hoofd kan vormen van een DP (Determiner Phrase: naamwoordgroep). Voor het werk van Abney (1987) werden naamwoordgroepen geanalyseerd als NPs (*noun phrases*) waarin het naamwoord het hoofd van de groep vormde. De DP-analyse voor naamwoordgroepen heeft echter als groot voordeel dat ze de hierboven genoemde overeenkomsten tussen voornaamwoorden en determinatoren kan verklaren. Deze studie zal gaan over die elementen die het hoofd kunnen zijn van een DP in het Nederlands en het Duits: determinatoren en voornaamwoorden, en over een aantal kenmerken die deze elementen gemeen hebben. Beide categorieën bestaan natuurlijk uit een aantal subcategorieën (zie Haeseryn et al. 1997). Bij de determinatoren richt het onderzoek zich op lidwoorden, aanwijzende en bezittelijke voornaamwoorden die bij een zelfstandig-naamwoord(groep) worden gebruikt (2a, 3b) en bij de voornaamwoorden op persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden die zelfstandig gebruikt worden (2b, 3a).⁴

2. a. *De man drinkt een glas wijn in zijn stamkroeg.*
Der Mann trinkt ein Glas Wein in seinem Stammlokal.
- b. *Hij heeft dorst.*
Er ist durstig.

Aanwijzende voornaamwoorden komen in het Nederlands en Duits als determinator en als zelfstandig gebruikt voornaamwoord voor. Wanneer ze als voornaamwoord zonder zelfstandig naamwoord worden gebruikt, noem ik ze 'voornaamwoord' en wanneer ze bij een zelfstandig naamwoord(groep) worden gebruikt (in de ANS wordt dan gesproken van bijvoeglijk gebruik) dan noem ik ze determinator. Voorbeelden voor een aanwijzend voornaamwoord als (zelfstandig) voornaamwoord en als determinator zijn te vinden in respectievelijk (3a) en (3b) (zie verder Haeseryn et al. 1997, voor meer informatie over dit verschil). Het belangrijkste verschil tussen determinatoren en voornaamwoorden is hier dus dat determinatoren steeds bij een zelfstandig naamwoord(groep) horen en dat voornaamwoorden zelfstandig gebruikt worden.

3. a. *voornaamwoord*, zelfstandig gebruikt aanwijzend voornaamwoord
Gisteren belde mijn tante. Die had ik al lang niet gesproken.
- b. *determinator*, bijvoeglijk gebruikt aanwijzend voornaamwoord
Die tante is erg aardig, die andere tante zeurt alleen maar.

Hieronder ga ik kort in op de voor deze studie relevante eigenschappen van Nederlandse en Duitse determinatoren en voornaamwoorden: respectievelijk naamval, geslacht en de referentiële functie.

Naamval

Naamval is een linguïstische notie die verwijst naar de *syntactische* relatie tussen bijvoorbeeld een werkwoord en de daarbij geselecteerde naamwoordgroepen. Volgens Chomsky (1981) moeten alle zichtbare naamwoordgroepen (in 1981 nog NP: *Noun Phrase*) naamval hebben. Deze regel wordt ook wel het naamvalsfilter genoemd. Latere onderzoekers, zoals Ouhalla (1993) en Giusti (2006) hebben voorgesteld dat dit naamvalsfilter niet voor NPs geldt, maar voor DPs (naar de analyse van Abney, 1987). Een NP is in deze visie een incomplete naamwoordgroep en een DP is een complete naamwoordgroep, namelijk een voornaamwoord of een naamwoord met determinator. Daarmee zijn zowel determinatoren als voornaamwoorden (die beide het hoofd van een DP vormen) afhankelijk van naamval. Het gaat hierbij overigens om abstract naamval, een *syntactische* eigenschap van alle DPs in alle talen, die afhankelijk van de taal wel of niet *morfologisch* gemarkeerd is.

De vraag hierbij is nu natuurlijk: hoe komen DPs aan hun naamval? Volgens Chomsky (en anderen) zijn subjecten afhankelijk van een finiet werkwoord (de persoonsvorm) voor hun naamval en objecten van een transitief werkwoord. Het finiete werkwoord kent nominatief naamval toe aan het subject van een zin en het transitieve werkwoord kent accusatief (ook wel objectief) naamval toe aan het object van een zin. In zin (4a) kent het finiete werkwoord 'wird' nominatief naamval toe aan het subject van de zin 'der Mann'. Het object 'den Jungen' krijgt accusatief naamval van het transitieve werkwoord 'begrüßen' (in 4b is het voorbeeld in het Nederlands vertaald en is er dus geen morfologisch naamval te zien aan de lidwoorden, 4d laat zien dat Nederlandse voornaamwoorden wel morfologisch naamval vertonen in subject en objectpositie).

4. a.	Der Mann	wird	den Jungen	begrüßen.
b.	De man	zal	de jongen	begroeten.
c.	Er	wird	ihn	begrüßen.
d.	Hij	zal	hem	begroeten.



Naamval kan ook in andere constructies toegekend worden (bijvoorbeeld door voorzetsels, zie Ruigendijk 2002, voor een gedetailleerdere beschrijving van naamvalstoekenning). Een subject DP is volgens deze benadering dus afhankelijk van een finiet werkwoord en een object DP van een transitief werkwoord.

Een belangrijk verschil tussen het Duits en Nederlands is dat in het Nederlands alleen voornaamwoorden verschillende vormen voor verschillende naamval hebben (hij vs. hem; zij vs. haar enz., zie 4d) en determinatoren niet (zie 4b). In het Duits zijn behalve de voornaamwoorden (er vs. ihn, ihm; sie vs. ihr, zie 4c) ook de determinatoren gemarkeerd voor naamval (zie 4a). Dit is een *morfologisch* onderscheid. *Syntactisch* zijn alle DPs, dus alle determinatoren en voornaamwoorden afhankelijk van naamval.

Geslacht

Determinatoren en voornaamwoorden dragen ook geslachtsinformatie in het Duits en het Nederlands. De processen die hierbij een rol spelen verschillen echter voor de woordsoorten en de twee talen. Het Nederlands kent twee genera voor de determinatoren: common 'de' (mannelijk en vrouwelijk samen) en neutraal 'het' (zie 5a en zie Haeseryn et al. 1997 voor meer informatie). Het Duits kent drie genera: mannelijk 'der', vrouwelijk 'die' en neutraal 'das' zie (5b).

5. a. de man, de vrouw, het kind; die/deze man, die/deze vrouw, dat/dit kind
b. der Mann, die Frau, das Kind; dieser Mann, diese Frau, dieses Kind

Welke geslachtsmarkering een determinator heeft, is in beide talen afhankelijk van het *lexicaal* gespecificeerde geslacht van het naamwoord waar het bij staat. Het geslacht van Nederlandse voornaamwoorden, die mannelijk, vrouwelijk of neutraal kunnen zijn (hij, zij, het), wordt meestal gezien als *semantisch* kenmerk, omdat het onder andere afhangt van het natuurlijke geslacht van het naamwoord waarnaar wordt verwezen. Het voornaamwoord 'hij' wordt gebruikt om naar mannelijke personen (en dieren) en het voornaamwoord 'zij' om naar vrouwelijke personen te verwijzen. Voor objecten is bepalend of het om een telbaar object gaat of niet. Voor telbare objecten wordt meestal 'hij' en voor niet-telbare objecten meestal het neutrale 'het' gebruikt. Het Nederlands lijkt hierin erg op het Engels (van Haeringen 1956).

Het geslacht van Duitse voornaamwoorden is echter afhankelijk van het *lexicaal* bepaalde geslacht van het naamwoord waarnaar het verwijst (zie 6).

6. Das Mädchen läuft auf der Strasse, *es* sieht eine Freundin.
Het meisje loopt op straat, *ze* ziet een vriendin.

Referentiële functie

De laatste soort informatie die in deze studie onderzocht wordt, betreft de referentiële functie die determinatoren en voornaamwoorden hebben. Op pragmatisch niveau kan worden onderscheiden tussen oude en nieuwe informatie. Definiëte vormen (naamwoorden met een definiëte determinator, als in 'de man', maar ook voornaamwoorden als 'hij') verwijzen naar elementen in de discourse (dat kan de talige discourse zijn, maar ook bijvoorbeeld objecten waarnaar verwezen wordt), dat wil zeggen naar bekende of al eerder geïntroduceerde informatie. Naamwoorden met een indefiniëte determinator (bijvoorbeeld 'een man') worden gebruikt om nieuwe informatie te introduceren. Over het algemeen geldt dat indefiniëte determinatoren niet kunnen verwijzen naar 'oude' informatie, zoals het voorbeeld in (7) laat zien. 'Een jongen' in de tweede zin kan hier niet terugverwijzen naar de in de eerste zin geïntroduceerde jongen; 'het meisje' en 'haar' kunnen wel terugverwijzen naar het meisje uit de eerste zin. Dit geldt zowel in het Nederlands als in het Duits.

7. Een jongen_j en een meisje_k lopen op straat.
 * Een jongen_j houdt het meisje_k /haar_k vast.
 Ein Junge_j und ein Mädchen_k laufen auf die Strasse.
 * Ein Junge_j hält das Mädchen_k/sie_k fest.

Eerdere studies naar determinatoren en voornaamwoorden in agrammatisme

Verschillende studies hebben aangetoond dat agrammatische sprekers vaak voornaamwoorden en determinatoren weglaten in talen als het Engels, Duits en Nederlands (zie bijvoorbeeld Menn en Obler 1988; Saffran et al. 1989; Ruigendijk 2002). De problemen met deze woordsoorten zouden veroorzaakt kunnen worden door problemen met abstract naamval, morfologisch naamval, geslacht of de pragmatische informatie. Als de problemen worden veroorzaakt door problemen met abstract naamval, dan zouden agrammatische sprekers in alle talen problemen moeten hebben met de realisatie van voornaamwoorden en determinatoren. Als echter het morfologisch markeren problematisch is, dan wordt een verschil verwacht tussen elementen en/of talen met en zonder morfologisch naamval. Dat betekent concreet voor deze studie, dat een verschil wordt verwacht tussen het aantal weggelaten determinatoren in het Nederlands en Duits, omdat het Nederlands determinatoren niet en het Duits deze wel morfologisch markeert voor naamval. Fouten in het gebruik van het juiste geslacht kunnen wijzen op problemen met lexicaal/semantische informatie. Interessant is hier het verschil tussen het Nederlands en het Duits. Als de lexicale informatie met betrekking tot geslacht een oorzaak van problemen is, dan is de verwachting dat Nederlandse patiënten fouten maken met lidwoorden, en Duitse patiënten met lidwoorden én voornaamwoorden. Ten slotte: als de referentiële functie van determinatoren en voornaamwoorden de oorzaak van de problemen is, dan worden pragmatische fouten met betrekking tot definitieïtheit verwacht en wel in beide talen. Hieronder zal ik nu eerst een aantal studies beschrijven die op de afzonderlijk eigenschappen zijn ingegaan. Tot dusver – en voor zover ik kan overzien – is er slechts één studie (Ruigendijk en Baauw 2007) geweest die naar alle eigenschappen tegelijk onderzoek deed. Deze studie, waarin Nederlandse taalproductie is onderzocht, vormt de basis van het hier gepresenteerde onderzoek.

Naamval

Er zijn maar een paar studies waarin systematisch onderzoek is gedaan naar de rol van naamval bij de productie van determinatoren en voornaamwoorden door agrammatische sprekers. Ruigendijk et al. (1999) en Ruigendijk (2002) lieten zien dat de realisatie van voornaamwoorden en determinatoren in het Nederlands en het Duits nauw gerelateerd is aan de aanwezigheid van een naamval-toekennende categorie (bijvoorbeeld een finiet werkwoord, een werkwoord of een voorzetsel). De basis voor dit onderzoek was de veronderstelling dat agrammatische sprekers problemen hebben met determinatoren en voornaam-

woorden doordat ze problemen hebben met de realisatie van werkwoorden, met finietheid en ook met voorzetsels. Determinatoren en voornaamwoorden zijn immers afhankelijk van de aanwezigheid van een naamvalstoekenner, dat wil zeggen een (finiet) werkwoord of een voorzetsel. Als er geen naamvalstoekenner gerealiseerd is, kan er geen naamval worden toegekend en dan is een DP, een volledige naamwoordgroep met determinator of een voornaamwoord niet toegestaan. De problemen met de ene categorie veroorzaken zo dus de andere problemen met de tweede categorie.

In een zinsproductieonderzoek (waarin de sprekers de naamvalsmorfologie moesten invullen in zinnen waaruit de naamvalsmorfologie was weggelaten) naar de productie van de morfologie door Duitstalige agrammatische sprekers (De Bleser et al. 1996, 2005) werden verschillende foutenpatronen gevonden. Sommige agrammatische sprekers pasten een soort defaultstrategie toe en gebruikten steeds dezelfde vorm (nominatief of accusatief) voor zowel subjecten als objecten. Andere sprekers hadden alleen problemen in zinnen waarin de woordvolgorde afweek van de standaard volgorde (nl. object-werkwoord-subject in plaats van subject-werkwoord-object). De naamvalsmorfologie in genitiefconstructies (bijvoorbeeld 'der Arbeiter rettet den Sohn ein... treu... Kumpel...' → eines treuen Kumpels, oftewel 'de werker redt de zoon van een trouwe vriend') en na voorzetsels leverde relatief weinig problemen op. De auteurs stelden voor dat vooral de langere syntactische relaties, met een wat grotere afstand tussen naamvalstoekenner en naamvalsontvanger, door agrammatisme verstoord waren.

Geslacht

Totnogtoe zijn er geen aanwijzingen gevonden dat geslachtsinformatie de bron van de problemen met determinatoren en voornaamwoorden zou zijn. De Bleser et al. (1996, 2005) vonden bijvoorbeeld dat een groep Duitstalige agrammatische sprekers geen moeite had met het vinden van het juiste lidwoord (mannelijk, vrouwelijk of neutraal) bij een naamwoord. Bastiaanse et al. (2003) lieten zien dat hun Nederlandse en Duitse agrammatische sprekers slechts zelden geslachtsfouten maakten met de determinatoren die ze realiseerden bij verschillende opgaven. Datzelfde was ook gevonden voor persoonlijke voornaamwoorden (Ruigendijk, 2002).

Pragmatische informatie

De studies naar het gebruik van definiëte en indefiniëte determinatoren geven geen eenduidig beeld. Een van de eerste studies waarin ook iets wordt gezegd over het gebruik van definiëteheid bij lidwoorden was die van Wulfeck en collega's (1989). Zij stelden dat hun Engelse, Duitse en Italiaanse agrammatische sprekers geen fouten maakten met definiëteheid in hun lidwoordgebruik. Een heel aantal jaren later lieten Månsson en Ahlsén (2001) echter zien dat hun Zweedse patiënten veel vaker indefiniëte dan definiëte lidwoorden weglieten in hun taalproductie. Het verschil tussen definiëte en indefiniëte lidwoorden zou kunnen liggen aan de verschillende referentiële functie. Havik en Bastiaanse (2004) stelden echter dat de Zweedse definiëte en indefiniëte lidwoorden nog een

cruciaal verschil hebben: indefiniete lidwoorden worden in het Zweeds, net als in het Nederlands en Duits, voor het naamwoord gebruikt: *en bil* 'een auto'. Het zijn zogenaamde vrije morfemen. Definiete lidwoorden zijn in het Zweeds echter gebonden morfemen die achter het naamwoord worden toegevoegd, zoals in *bil-en* 'de auto'. Het is heel goed mogelijk, zo stellen Havik en Bastiaanse, dat het verschil in de morfologische status voor een verschil in moeilijkheid zorgt voor de agrammatische sprekers, temeer omdat vaker is gesteld dat vooral vrije grammaticale morfemen problemen opleveren in agrammatisme (Menn en Obler 1990). Havik en Bastiaanse hebben daarom Nederlandse taalproductie geanalyseerd om te zien of er ook een verschil bestaat tussen definiete en indefiniete lidwoorden in een taal waarin beide soorten vrije morfemen zijn. Zij vonden een effect in de tegenovergestelde richting, namelijk iets meer weglatingen voor definiete dan voor indefiniete lidwoorden, maar dit verschil was niet significant en ze concluderen dan ook in hun artikel dat definitetheid geen rol speelt bij de problemen die agrammatische sprekers met lidwoorden hebben. Een probleem bij beide studies is echter dat alleen naar de weglatingen is gekeken. Er is geen onderzoek gedaan naar het relatieve aantal geproduceerde definiete en indefiniete lidwoorden in vergelijking tot wat niet-taalgestoorde sprekers realiseren in een vergelijkbaar sample.

Tot dusver hebben alle studies slechts één of twee eigenschappen van determinatoren en/of voornaamwoorden onderzocht, bovendien werd veelal alleen gekeken naar de weglating van deze elementen, en niet naar de productie en naar eventuele fouten in de productie. In dit onderzoek zal daarom preciezer naar zowel de weglating als de productie van determinatoren en voornaamwoorden worden gekeken en dit zal bovendien crosslinguïstisch worden gedaan door een vergelijking van Nederlandse en Duitse taalproductie. De Nederlandse gegevens zijn eerder onderzocht en zullen verschijnen in *Aphasiology* (Ruigendijk en Baauw 2007). Omdat de Nederlandse en Duitse systemen zo op elkaar lijken en omdat er kleine verschillen tussen de talen zijn, is het interessant om afatische data uit beide talen nauwkeurig te vergelijken. Op deze manier hoop ik de vraag te kunnen beantwoorden welke eigenschap van determinatoren en voornaamwoorden ervoor zorgt dat deze elementen een kwetsbare categorie vormen.

Methode

Voor de beantwoording van de onderzoeksvraag is de spontane taalproductie van acht Nederlands- en zeven Duitstalige agrammatische afasiepatiënten onderzocht. Alle afatici zijn vooraf onderzocht met een standaard afasietest (de AAT: Akense Afasietest, zowel voor Duits, Huber et al. 1983, als voor Nederlands beschikbaar, Graetz et al. 1992) om de aard en ernst van de stoornis te bepalen. De Nederlandse en Duitse patiënten zijn zo geselecteerd dat de ernst van de taalstoornis in beide groepen vergelijkbaar is. Dit is bepaald aan de hand van hun scores op een aantal subtests van de AAT, om te beginnen de Token

Test, een taak waarmee de ernst van de afasie wordt bepaald. Daarnaast zijn nog twee taken gebruikt die vooral bedoeld zijn om problemen in de productie vast te stellen, namelijk: herhalen, een taak waarbij patiënten enkelvoudige, samengestelde woorden en zinnen van toenemende lengte moeten herhalen; benoemen, een taak waarbij afbeeldingen van objecten, kleuren en gebeurtenissen moet worden benoemd (zie Ruigendijk, te verschijnen).

De spontane taalproductie is verkregen met een semi-gestructureerd interview dat standaard onderdeel is van de AAT en waarin steeds dezelfde vragen aan bod komen (Kunt u vertellen hoe uw problemen met spreken zijn begonnen? Kunt u iets over uzelf en uw familie vertellen? Welk werk deed u? Wat zijn uw hobby's?). Dit interview is nauwkeurig getranscribeerd en geanalyseerd. Van elke patiënt is een sample van 300 woorden bepaald (volgens de analyseregels van de VKL, vereniging voor klinische linguïstiek).⁵

Deze taalproductie is als volgt geanalyseerd: alle naamwoorden, determinatoren en voornaamwoorden zijn geteld. Alle eigennamen en vaste uitdrukkingen zijn hierbij weggelaten. Van alle voornaamwoorden is het type vastgesteld (hierbij zijn alleen de persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden meegenomen, zie noot 4). Daarna is bepaald of het correct gebruikt is, dat wil zeggen of de juiste vorm (naamval, persoon, getal, geslacht) gerealiseerd is en of het voornaamwoord referentieel correct gebruikt is. Voor de naamwoorden is bepaald of ze een determinator vereisen en zo ja of deze aanwezig is. Hierna is de determinator/nomen-ratio uitgerekend, een maat die aangeeft hoeveel van de naamwoorden die verplicht een determinator hebben ook daadwerkelijk met determinator zijn gerealiseerd. Deze ratio wordt bepaald door het aantal naamwoorden met een determinator te delen door het aantal naamwoorden dat een determinator zou moeten hebben (en hier vermenigvuldigd met 100 weergegeven, zodat het percentage gerealiseerde determinatoren af te lezen is). Hierna zijn alle naamwoordgroepen met een telwoord of kwantificeerder als determinator verwijderd (zie hiervoor ook noot 4). Deze zijn samengevoegd onder 'andere determinatoren'. Verder is voor alle naamwoorden bepaald of een indefiniëte of definiëte determinator gebruikt had moeten worden. Twijfelgevallen zijn niet opgenomen in de analyse. In (8) zijn een aantal voorbeelden gegeven uit de Nederlandse taalproductie-analyse.

- 8 a. ... is mooi groot huis
(doel: ... is *een* mooi groot huis. → indefiniëte determinator ontbreekt)
- b. ... beslissen en eh slachthuis ja eh commissie
(twijfelgeval, onduidelijk of indefiniëte of definiëte determinator ontbreekt)
- c. ... hobby's, nou ja eh tuin spitten
(doel: ... *de* tuin spitten → definiëte determinator ontbreekt)

Daarna is vastgesteld welk type determinator gebruikt is en of deze correct gebruikt is, dat wil zeggen of de juiste vorm (naamval voor Duits, geslacht voor

Duits en Nederlands) gerealiseerd is en ook of de determinator referentieel correct gebruikt is, met andere woorden of de definitie correct is. Voorbeelden van fouten zijn te zien in (9)

9. a. *voorbeeld van naamvalsfout (geconstrueerd)*
... *hem* werkt in het ziekenhuis (*hem* i.p.v. *hij*)
- b. *voorbeeld van een geslachtsfout (uit de resultaten)*
... toen ...eh ...*de* ziekenhuis in H. (common *de* i.p.v. neutraal *het*)
- c. *voorbeeld van een pragmatische fout (uit de resultaten)*

De interviewer en de patiënt spraken over het huis van de patiënt. Deze heeft net het huis beschreven en begint de tuin te beschrijven, de interviewer vraagt dan: is het een oude boerderij? Antwoord: ja...heeft eh..gebouwd eh eh kijk in *de* haag, haag, met hier *de* haag... (definiert *de* i.p.v. indefinit *een*)

Als laatste is voor de naamwoorden en voornaamwoorden bepaald of er een naamvalstoekkennende categorie voor aanwezig is (dus een finiet werkwoord voor een subject, een transitief werkwoord voor een object, of bijvoorbeeld een voorzetsel, ook hier zijn twijfelgevallen uit de analyse gelaten).

Op basis van al deze gegevens kan het relatieve aantal weglatingen bepaald worden. Verder kan bepaald worden of het gebruik van determinatoren en voornaamwoorden afhankelijk is van de aanwezigheid van een naamvalstoekkennende categorie. Ten slotte kan aan de hand van de foutenanalyse bepaald worden welke factoren tot fouten leiden (geslacht, naamval, getal, persoon). De resultaten van de afatici zijn vergeleken met de resultaten van controlegroepen, om de ernst van de problemen te bepalen. Vervolgens zijn de resultaten van de Nederlandse en Duitse afatici met elkaar vergeleken om te onderzoeken of de verschillen tussen beide talen van invloed zijn op de soort en de ernst van de problemen die de afatici met deze elementen hebben.⁶

Resultaten

De spontane taalanalyses leveren een vergelijkbaar patroon op als in eerdere studies, zoals te zien is in tabel 1. De agrammatische sprekers gebruiken significant minder determinatoren en voornaamwoorden dan de sprekers zonder taalstoornis. Dat geldt voor de Nederlandse (Mann Whitney, determinatoren $Z = -3.47$, $p = .000$; voornaamwoorden, $Z = -2.55$, $p = .01$) en voor de Duitse agrammatische sprekers (Mann Whitney, determinatoren, $Z = 1.95$, $p = .026$; voornaamwoorden, $Z = 2.88$, $p = .002$). Ook de determinator/nomen-ratio is voor beide groepen afatici lager dan in de controlegroep (Nederlanders: $Z = -3.74$, $p = .000$; Duitsers: $Z = 3.37$, $p = .0004$). De Nederlandse en Duitse afatici verschillen niet van elkaar in het aantal gerealiseerde determinatoren en voornaamwoorden (respectievelijk: $Z = 0.75$, $p = .266$; $Z = 0.06$, $p = .4761$). De score op de determinator/nomen ratio lijkt groter voor de Nederlandse (70%) dan voor de Duitse

sprekers (56%), maar dit bereikt net niet het significantieniveau ($p=.067$). Niettemin is dit verschil interessant en vanwege het relatief kleine aantal deelnemers (dat inherent is aan dit soort onderzoek) en de relatief lage aantallen, dient de significantiegrens van $p=0.05$ bovendien niet te absoluut gezien worden. Eerder onderzoek, waarin enigszins van deze studie afwijkende criteria werden gehanteerd, wees een veel groter (en significant) verschil tussen de Nederlandse en Duitse sprekers uit (zie Ruigendijk, te verschijnen).

Tabel 1: gemiddeld en relatief aantal determinatoren en gemiddeld aantal voornaamwoorden

	Nederlands		Duits	
	<i>agrammatisch</i>	<i>controle</i>	<i>agrammatisch</i>	<i>controle</i>
determinatoren				
gemiddeld aantal	15.2 [*]	29.1	16.2	27.6
det/naamwoord ratio in %	70% [*]	97%	56%	98.6%
voornaamwoorden	19.4 [*]	36.8	17.6	37.1
gemiddeld aantal				
DET = DETERMINATOR;				
[*] SIGNIFICANT VERSCHIL MET DE CONTROLEGROEP				

Naamval

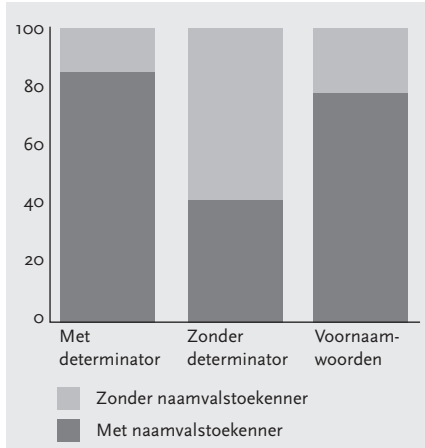
Beide groepen lieten een duidelijke relatie zien tussen de aanwezigheid van een naamvalstoekenner en de realisatie van een complete naamwoordgroep (dus met determinator of als voornaamwoord), zoals is op te maken uit figuur 1 en 2. In de Nederlandse data is gevonden dat voor alle naamwoorden met een determinator er vaker wel (85%) dan geen (15%) naamvalstoekenner aanwezig was (dit verschil is significant, Wilcoxon test, $T=1.5$, $p=.016$). Dat gold niet voor de ‘kale’ naamwoorden (de naamwoorden die een determinator hadden moeten hebben, maar waarbij deze is weggelaten). Bij de ‘kale’ naamwoorden ontbrak een naamvalstoekenner ongeveer even vaak als hij aanwezig was (57% vs. 43%, Wilcoxon test, $T=6$, $p=.406$). Ook de voornaamwoorden werden significant vaker in de aanwezigheid van een naamvalstoekenner gerealiseerd (79% vs. 21%, Wilcoxon test, $T=1$, $p=.031$). Er zijn geen naamvalsfouten gemaakt met de Nederlandse voornaamwoorden.

De Duitse resultaten voor de naamwoorden met determinator lijken deels op die van de Nederlandse groep: 86% van de naamwoorden met determinator werd gerealiseerd in de aanwezigheid van een naamvalstoekenner, 14% niet (dit verschil is significant, Wilcoxon test, $T=0$, $p=.016$). Voor de naamwoorden waarvan de verplichte determinator weggelaten is, ziet het er anders uit. De Duitsers hadden een sterke voorkeur voor het weglaten van de determinator wanneer er geen naamvalstoekenner aanwezig was (91% van de gevallen, een significant verschil met de groep waarvoor wel een naamvalstoekenner aanwezig was, 9%, Wilcoxon test, $T=0$, $p=.008$). Deze resultaten repliceren eerder onderzoek (zie Ruigendijk 2002). Ook de Duitse sprekers gebruikten de voornaamwoorden bij voorkeur in combinatie met een naamvalstoekenner

(96% van de gevallen, Wilcoxon test, $T=0$, $p=.0008$). Slechts in 3,8% van de gerealiseerde determinatoren ($n=2$) was er sprake van een naamvalsfout.

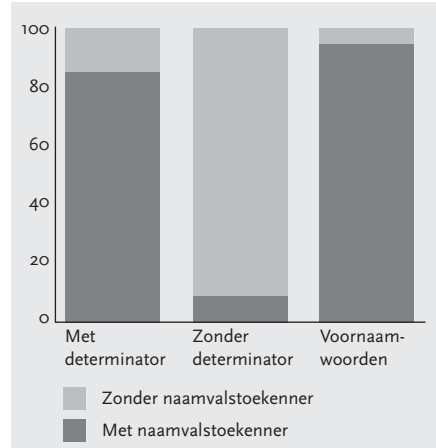
Figuur 1

Resultaten Nederlandse Naamvalsanalyse



Figuur 2

Resultaten Duitse Naamvalsanalyse



Geslacht

De Nederlandse agrammatische sprekers maakten met 10% van de determinatoren een fout met het geslacht. Deze fouten werden vrijwel allemaal door een patiënt veroorzaakt, die vier keer een niet-neutraal demonstratief gebruikte in plaats van een neutraal. Met de voornaamwoorden werden geen geslachtsfouten gemaakt.

Ook de Duitse sprekers maakten geen geslachtsfouten met de voornaamwoorden. Bij hen had 9,4% van de gerealiseerde determinatoren het verkeerde geslacht. Ook in deze groep werden deze fouten vooral door één spreker gemaakt.

Pragmatische informatie

Tabel 2 geeft de resultaten van de analyse met betrekking tot de pragmatische informatie weer. Zoals is te zien maakte geen van de sprekers pragmatische fouten met voornaamwoorden. In de Nederlandse groep werd in 5% van de determinatoren een pragmatische fout gemaakt. Door de Duitse sprekers werden ook hierin geen fouten gemaakt.

De analyse van de weglatingen (de determinator/nomen-ratio's) wees uit dat de Nederlandse afatici minder vaak een definiete determinator (67% gerealiseerd) weglieten, dan een indefiniete determinator (35% gerealiseerd, Wilcoxon Test, $T=2$, $p=.024$). Ze produceerden ook relatief minder indefinieten dan de controlegroep (12,2% vs. 28,7 %, Mann Whitney, $Z=-2.09$, $p=.037$), terwijl het relatieve aantal definiete determinatoren dezelfde was (47,7% vs. 48,7%, $Z=-0.23$, $p=.82$).

De Duitse afatici vertoonden geen verschil in het aantal gerealiseerde definiete (42%) en indefiniete determinatoren (35%, Wilcoxon test, $T=6$, $p=.219$). Ook zij realiseerden in totaal relatief minder indefiniete determinatoren dan de controlegroep (Mann Whitney, $Z=1.9$, $p=.029$). Bovendien produceerden ze in totaal relatief minder definiete determinatoren dan de controlegroep (Mann Whitney, $Z=2.78$, $p=.027$). Dit werd gecompenseerd door het relatief hogere aantal ‘andere’ determinatoren (telwoorden, kwantificeerders).

De Nederlandse en Duitse afatici verschilden niet van elkaar wat de productie van het relatieve aantal indefiniete, definiete en andere determinatoren betreft (Mann Whitney, indefiniet: $Z=0$, $p=.5$; definiet: $Z=1.33$, $p=.09$; andere: $Z=10.64$, $p=.2611$). Ze verschilden wel in het aantal weggelaten definiete determinatoren, zoals weergegeven in de determinant/nomen ratio's voor definieten (67% voor de Nederlandse en 42% voor de Duitse sprekers, Mann Whitney, $Z=1.79$, $p=.037$). Maar het aantal weggelaten indefiniete determinatoren was in beide groepen even groot (Mann Whitney, $Z=0.12$, $p=.4522$).

Tabel 2: resultaten van de analyse met betrekking tot pragmatische analyse.

<i>pragmatische informatie</i>	<i>Nederlands</i>		<i>Duits</i>	
	<i>agrammatisch</i>	<i>controle</i>	<i>agrammatisch</i>	<i>controle</i>
% definiete determinatoren	47.7	48.7	32.0*	65.9
% indefiniete determinatoren	12.2*	28.7	11.97*	25.3
% andere determinatoren	38.8	22.6	56.01*	7.8
det/naamwoord ratio				
definieten in %	67%	n.g.	42%	n.g.
det/naamwoord ratio				
indefinieten in %	35%	n.g.	35%	n.g.
% pragmatische fouten				
determinatoren	5%	n.g.	0%	n.g.
voornaamwoorden	0	n.g.	0%	n.g.

N.G.: NIET GEANALYSEERD, I.V.M. PLAFONDScore.

* SIGNIFICANT VERSCHIL MET DE CONTROLEGROEP

Discussie

Net als in eerdere studies is gevonden, hebben zowel de Nederlandse als de Duitse agrammatische sprekers in dit onderzoek problemen met de productie van determinatoren en voornaamwoorden, zoals de vergelijking met de resultaten van de niet-taalgestoorde controlegroepen laat zien. Ze realiseren veel minder determinatoren en voornaamwoorden. Interessant is dat de Duitse afatici relatief vaker de verplichte determinator lijken weg te laten dan de Nederlandse afatici. Het verschil bereikt weliswaar net niet het gestelde significantieniveau, maar in combinatie met resultaten uit eerdere studies en met de naamvalsanalyse verdient dit verschil hier verdere aandacht. In het onderstaande wil ik eerst ingaan op de vraag: welk van de eigenschappen veroorzaakt de relatieve kwetsbaarheid van determinatoren en voornaamwoorden in agram-

matisme? Daarna zal ik ingaan op de tweede vraag: in hoeverre verschillen Nederlandse en Duitse agrammatische afatici hierin van elkaar?

De resultaten van de analyse van de spontane taalproductie wijzen op een duidelijke relatie tussen de productie van een determinator of voornaamwoord en de aanwezigheid van een naamvalstoekennende categorie. Dit geldt zowel voor de Nederlandse als voor de Duitse afatici en hiermee worden eerdere studies gerepliceerd (Ruigendijk et al. 1999). Het lijkt erop dat wanneer er een naamvalstoekenner is geproduceerd en er naamval kan worden toegekend, de realisatie van een voornaamwoord of determinator min of meer automatisch volgt. Interessant is in dit opzicht dat in beide groepen maar weinig fouten met de naamvalsmorfologie zijn gemaakt. De syntactische relatie, die in de theorie wordt aangenomen, tussen enerzijds naamvalstoekenners en anderzijds elementen die afhankelijk zijn van die naamval, vinden we hier dus terug in de agrammatische taalproductie. Het is dus goed mogelijk dat de problemen die agrammatische sprekers hebben met determinatoren en voornaamwoorden inderdaad worden veroorzaakt door andere problemen, namelijk die met finietheid, werkwoorden en voorzetsel. Het omgekeerde patroon, dat weglating van de determinatoren vaker voorkomt in afwezigheid dan in aanwezigheid van een naamvalstoekenner, geldt niet voor de Nederlandse groep, maar wel voor de Duitse groep. Op dit verschil ga ik hieronder verder in.

Zoals hierboven al samengevat uit eerdere studies, lijkt de geslachtsinformatie niet de veroorzaker te zijn van de determinator en voornaamwoordenproblemen. Er zijn maar weinig fouten gemaakt en dan nog uitsluitend met determinatoren en in beide groepen veroorzaakt door een van de deelnemers. Het is mogelijk dat geslacht voor sommige agrammatische sprekers een extra probleem vormt, maar voor de groep als geheel lijkt dat niet het geval te zijn. Daarmee is de lexicale informatie (van determinatoren en Duitse voornaamwoorden) en de semantische informatie (van Nederlandse voornaamwoorden) waarschijnlijk niet de oorzaak van de relatieve kwetsbaarheid van voornaamwoorden en determinatoren.

De referentiële functie van determinatoren en voornaamwoorden leidt evenmin tot veel fouten. In de Duitse taalproductie zijn geen pragmatische fouten gevonden en in de Nederlandse groep slechts bij 5% van de geproduceerde determinatoren. De groepen verschillen zoals verwacht ook niet in het relatieve aantal geproduceerde indefiniëte, definiëte en andere determinatoren. Wel verschillen de groepen met betrekking tot het aantal weglatingen, zoals weergegeven in de determinator/nomen-ratio's voor definiëten en indefiniëten. De Nederlandse patiënten laten vaker indefiniëte determinatoren weg dan definiëte. Bovendien produceren ze duidelijk minder indefiniëten dan de niet-taalgestoorde controlegroep. Dit patroon komt overeen met de Zweedse resultaten van Månsson en Ahlsén (2001), maar niet met de resultaten van Havik en Bastiaanse (2004), die juist een niet-significant verschil in de omgekeerde richting vonden. Dit verschil met Havik en Bastiaanse kan misschien voor een deel verklaard worden uit een verschil in de analysemethode. In de analyse van

Havik en Bastiaanse zijn de aanwijzende en bezittelijke voornaamwoorden die als determinator werden gebruikt niet meegenomen. Zij hebben alleen de verhouding bepaald van de nomina zonder lidwoord tot die met lidwoord en dat geeft een vertekend beeld. Bij de nomina zonder lidwoord, of beter gezegd: zonder determinator, is vaak niet vast te stellen of een lidwoord, aanwijzend of bezittelijk voornaamwoord 'gepland' was. Door de weglatingen niet te vergelijken met alle naamwoorden met een determinator, maar alleen met de lidwoorden wordt een lagere ratio verkregen.

De Duitse resultaten laten dit verschil tussen defniete en indefniete determinatoren overigens niet zien. De Duitse sprekers produceren in beide categorieën minder dan de niet-taalgestoorde sprekers en ze laten ook beide soorten determinator ongeveer even vaak weg. In het aantal weggelaten defniete determinatoren verschillen ze wel van de Nederlandse sprekers. Dit zou erop kunnen wijzen dat de Duitse sprekers meer moeite hebben met defnietheid dan de Nederlandse sprekers. Dat kan liggen aan de referentiële functie, maar zoals eerder gesteld is er geen reden om aan te nemen dat de twee talen hierin van elkaar zullen verschillen. Bovendien is enige voorzichtigheid geboden: in totaal gebruikten alle sprekers aanzienlijk minder indefniete determinatoren, of determinatoren die een indefniete determinator zouden moeten hebben. Het kan zijn dat dit de resultaten met betrekking tot relatieve aantallen en de verhoudingen tussen de twee groepen enigszins heeft beïnvloed. Gerichter onderzoek, bijvoorbeeld aan de hand van tests waarmee zinnen uitgelokt kunnen worden, is nodig om te beslissen of er werkelijk een verschil bestaat met betrekking tot defnietheid tussen het Nederlands en het Duits. Vooralsnog lijkt het erop dat de verklaring voor de gevonden verschillen gezocht moet worden in het verschil tussen Nederlandse en Duitse determinatoren: naamvalsmorfologie.

Wel of geen naamvalsmorfologie

De resultaten wijzen erop dat Duitse agrammatische sprekers relatief meer determinatoren weglaten dan Nederlandse agrammatische sprekers. In een andere studie (Ruigendijk, te verschijnen) heb ik voorgesteld dat de naamvalsmorfologie die in het Duits ook via de determinatoren wordt gerealiseerd er de oorzaak van is dat Duitse agrammatische sprekers (die verder qua aard en ernst van de stoornis vergelijkbaar zijn met de Nederlandse afatici) meer determinatoren weglaten, dus meer kale naamwoordgroepen realiseren dan Nederlandse agrammatische sprekers. Het lijkt erop dat deze extra naamvalsinformatie die via de determinator gerealiseerd moet worden, zorgt voor extra problemen. De kans op het maken van een fout met de determinator is groter en misschien laten de patiënten hem daarom maar liever helemaal weg. Een extra aanwijzing hiervoor is dat de Duitse sprekers de verplichte determinator bij een naamwoord veel vaker weglaten wanneer een naamvalstoekenner ontbreekt, dan wanneer die wel aanwezig is. Dit in tegenstelling tot de Nederlandse sprekers, die de determinator bij een naamwoord ongeveer even vaak weglieten

in de aanwezigheid als in de afwezigheid van een naamvalstoekenner. Een andere aanwijzing komt uit eerder onderzoek, waarin ik Duitse patiënten zinnen liet aanvullen met DPs (bijvoorbeeld die Frau küßt → den Mann, Ruigendijk 2002). Bij deze opdracht is de bedoeling dat de zin compleet geproduceerd wordt en dat is precies wat de patiënten proberen te doen. Ze slagen daarin ook redelijk goed, er worden maar weinig lidwoorden weggelaten, maar bij deze taak worden wel relatief veel fouten gemaakt met de lidwoorden en wel hoofdzakelijk naamvalsfouten. Dat wijst er ook op dat naamvalsmorfologie problemen oplevert. Wanneer de patiënten min of meer gedwongen worden tot lidwoordproductie, dan maken ze fouten en in een minder gestuurde taalsituatie als een gesprek laten ze deze liever weg. Een laatste argument voor de aanname dat naamvalsmorfologie de Duitse determinatoren relatief kwetsbaarder maakt is dat er geen verschil werd gevonden tussen de Nederlanders en de Duitsers voor de voornaamwoorden, die in beide talen gemarkeerd worden voor naamval.

Conclusie

Naamval maakt determinatoren en voornaamwoorden kwetsbare categorieën in het Nederlands en het Duits, en door de morfologische markering van naamval zijn Duitse determinatoren nog iets lastiger voor agrammatische patiënten. Dat past bij de aanname dat agrammatisme vooral een *syntactische* stoornis is. De hier gepresenteerde analyse laat zien dat de abstracte linguïstische notie *naamval* teruggevonden wordt in de taalproductie. Anders gezegd: de linguïstische theorie van een nauwe syntactische relatie tussen bepaalde talige elementen wordt ondersteund door de agrammatische taalproductiedata. Die data laten bovendien zien dat er inderdaad, zoals in de DP-analyse wordt aangenomen, overeenkomsten zijn tussen determinatoren en voornaamwoorden: Deze elementen lijken zich op een vergelijkbare manier te gedragen, of kunnen in elk geval op een vergelijkbare manier problematisch zijn in agrammatisme. Agrammatische taaldata geven op deze manier inzicht in de structuur van het taalsysteem.

Noten

- 1 Ik gebruik hier de term determinator als verzamelterm voor o.a. lidwoorden, aanwijzende en bezittelijke voornaamwoorden, analoog aan de Engelse term 'determiner'.
- 2 Strikt genomen is deze afkorting niet helemaal juist, agrammatisme is een in het oog springend symptoom van Broca-afasie. Er wordt echter aangenomen dat Broca-afasie ook zonder agrammatisme voor kan komen. Dit komt echter niet erg vaak voor en bovendien zijn de deelnemers van dit onderzoek nu juist geselecteerd op het voorkomen van agrammatisme. Voor de leesbaarheid is daarom gekozen voor de afkortende benaming 'agrammatisme'.

- 3 Met pragmatische informatie wordt hier steeds het linguïstische discourse niveau bedoeld, zoals o.a. beschreven in Avrutin (2006).
- 4 Voor de determinatoren is alleen voor die subklassen gekozen die volgens de literatuur in de D-positie staan (tenminste wat Nederlands en Duits betreft). Een determinator staat in deze positie wanneer het niet kan samengaan met een lidwoord (dat zeker in D gesitueerd is). Het samengaan van een determinator met een lidwoord wijst erop dat de determinator een andere positie inneemt (of tenminste een andere status heeft dan de determinatoren die uitsluitend zonder lidwoord gebruikt kunnen worden). Dit geldt voor telwoorden en sommige kwantificeerders, bijvoorbeeld, *de drie vrienden* of *de vele boeken*. Demonstratieven en possessieven hebben deze eigenschap niet, vgl. **de deze kamer* of **de mijn boek*. Voor pronomina zijn alleen die pronomina gekozen die niet vanwege een andere oorzaak problematisch kunnen zijn. Vraagwoorden en betrekkelijke voornaamwoorden komen bijvoorbeeld altijd voor in zinnen waarvan de extra complexiteit (door verplaatsing en/of inbedding) sowieso problematisch is in agrammatisme. Deze zijn daarom ook uitgesloten.
- 5 Van een aantal deelnemers was het sample iets kleiner. In deze gevallen zijn de data geconverteerd door de scores steeds te delen door het aantal woorden waaruit het sample bestond en dan te vermenigvuldigen met 300.
- 6 De Nederlandse data zijn door mijzelf geanalyseerd in samenwerking met Arlette Sjerp (waarvoor hartelijk dank). Deze data zijn eerder gerapporteerd in een artikel dat zal verschijnen in *Aphasiology*. De Duitse data zijn deels door mijzelf en deels door een moedertaalspreker (Melanie Kläne, waarvoor ook dank) geanalyseerd. Eerdere studies maakten gebruik van (een deel van) dezelfde data en zijn onder andere verschenen in *Aphasiology* en zullen verschijnen in de handelingen van de *docentenbijeenkomst in Zürich* van 2006.

Bibliografie

- ABNEY, S.: *The English noun phrase in its sentential aspect*. Ph.D. dissertation. MIT, 1987.
- AVRUTIN, S.: 'Weak syntax'. Y. Grodzinsky en K. Amunts: *Broca's region*. Oxford, 2006.
- BASTIAANSE, R. ET AL.: 'Gender and case in agrammatic production'. *Cortex*, 39, 405–417 (2003).
- BLESER, R. DE, ET AL.: 'Linguistic theory and morphosyntactic impairments in German and Italian aphasics'. *Journal of neurolinguistics*, 9, 175–185 (1996).
- BLESER, R. DE, ET AL.: 'Breakdown at the morphological level'. *Stem-, Spraak- en Taalpathologie*, 13, 35–46 (2005).
- CHOMSKY, N.: *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht, 1981.
- FRIEDMANN, N.: 'Agrammatism and the psychological reality of the syntactic tree'. *Journal of psycholinguistic research*, 30, 71–90 (2001).
- FRIEDMANN, N.: 'Speech production in Broca's agrammatic aphasia: Syntactic tree pruning'. K. Amunts en Y. Grodzinsky (eds.), *Broca's Region* (63–82). Oxford, 2006.

- GIUSTI, G.: 'On some parallels between noun phrases and clauses'. M. Frascarelli: *Phases of Interpretation*. Berlin, 2006.
- GRAETZ, P. ET AL.: *Akense Afasie Test*. Lisse, 1992.
- GRODZINSKY, Y.: 'The neurology of syntax: Language use without Broca's area'. *Behavioral and Brain Sciences*, 23, 1-71 (2000).
- HAERINGEN, C.B. VAN: 'Nederlands tussen Duits en Engels'. In onbekend (eds.), *Algemene aspecten van de grote cultuurtalen* (27-97). Den Haag, 1956.
- HAESERYN, W. ET AL.: *Algemene nederlandse spraakkunst*. 2 delen. Groningen en Deurne, 1997.
- HAVIK, E. EN R. BASTIAANSE: 'Omission of definite and indefinite articles in the spontaneous speech of agrammatic speakers with Broca's aphasia'. *Aphasiology*, 18 (12), 1093-1102 (2004).
- HUBER, W. ET AL.: *Der Aachener Aphasie Test (AAT)*. Göttingen, 1983.
- MÄNSSON, A.-C. EN E. AHLÉN: 'Grammatical features of aphasia in Swedish'. *Journal of neurolinguistics*, 14, 365-380 (2001).
- MENN, L. EN L. OBLER: *Agrammatic aphasia: A cross-language narrative sourcebook*. Philadelphia, 1990.
- OUHALLA, J.: Functional categories, agrammatism and language acquisition. *Linguistische Berichte*, 143, 3-36 (1993).
- RUIGENDIJK, E. ET AL.: 'Case assignment in agrammatism'. *Journal of speech, language and hearing research* 42, 962-971 (1999).
- RUIGENDIJK, E. EN S. BAAUW: 'Syntactic and Pragmatic aspects of Determiner and Pronoun Production in Dutch agrammatic Broca's aphasia'. *Aphasiology*, te verschijnen.
- RUIGENDIJK, E.: 'Lidwoordproductie door Nederlandse en Duitse agrammatische afasiepatiënten. Een vergelijking'. J. Stegeman, *Handelingen van de docentenbijeenkomst in Zürich*, te verschijnen.
- RUIGENDIJK, E. EN R. BASTIAANSE: 'Two characteristics of agrammatic speech: omission of verbs and omission of determiners, is there a relation?' *Aphasiology*, 16, 383-395 (2002).
- RUIGENDIJK, E.: *Case assignment in agrammatism: A cross-linguistic study*. Dissertatie. Groningen, 2002.
- SAFFRAN, E. M. ET AL.: 'The quantitative analysis of agrammatic production: Procedure and data'. *Brain and language*, 37, 440-479 (1989).
- WULFECK, B. ET AL.: 'Pragmatics in aphasia: crosslinguistic evidence'. *Language and speech*, 32, 315-336 (1989).

..... *Kroniek van de taalkunde*
2005–2006

‘De maatschappelijke autoriteit van de taalkundige en inzonderheid van de neerlandicus is in ons land gering’, constateert Henk Schultink in een bijdrage die onder de titel ‘Krant en taalwetenschap’ op 25 augustus 1956 verscheen in de toenmalige *NRC*. Het was het eerste artikel in een nieuwe taalkundige rubriek, waarmee de latere Utrechtse hoogleraar algemene taalwetenschap beoogde ‘kritische voorlichting te geven uit de werkplaats der taalkunde’. De bijdragen ‘van onze taalkundige medewerker’ verschenen tussen 1956 en 1960 en veel van de artikelen kan men lezen als pleidooi voor de synchrone en structurele benadering van taal, een benadering die in die tijd nog geenszins vanzelfsprekend was. Opvallend is ook Schultinks belangstelling voor (het onderwijs van) het Nederlands in het buitenland. Meer dan eens bespreekt hij grammatica’s of leerboeken van het Nederlands als vreemde taal, wat onder andere te maken zal hebben met het feit dat hij van 1951 tot 1956 werkzaam was als lector Nederlands aan de Universiteit van Kopenhagen. Dit alles maakt zijn *NRC*-rubriek zeer interessant vanuit het oogpunt van de geschiedenis van de taalkunde (intra en extra muros).

Vijftig jaar geleden deed Henk Schultink met zijn rubriek een poging om de taalkunde en haar resultaten toegankelijk te maken voor een breed publiek. Of hij daarmee heeft bijgedragen tot een verhoging van de ‘maatschappelijke autoriteit’ van taalkundigen en neerlandici, daar durf ik geen uitspraak over te doen. Duidelijk is wel, dat taalkundige werken tegenwoordig mogen rekenen op een brede belangstelling mits ze goed geschreven zijn en vakjargon zoveel mogelijk vermijden. Het succes van een tijdschrift als *Onze Taal* getuigt daarvan en ook het succes van allerlei populairwetenschappelijke taalboeken.

Het meest recente voorbeeld van een dergelijke taalboek is een bundel die verschenen is onder de titel *Wat iedereen van het Nederlands moet weten en waarom* onder redactie van Nicoline van der Sijs, Jan Stroop en Fred Weerman. Ze presenteren een bundel met 26 bijdragen over diverse onderwerpen uit de taalkunde, ‘een overzicht van inzichten en feiten waar iedereen weet van zou moeten hebben’ (8). Een soort ‘canon van de Nederlandse taal’ dus, met als bedoeling de lezers te helpen misverstanden over taal te voorkomen ‘en om beter gefundeerde opvattingen over allerlei zaken die met het Nederlands te maken hebben tenminste mogelijk te maken’ (8). Het boek bestrijkt een breed

terrein van taalkundige onderwerpen. Het bevat onder andere bijdragen over (tweede)taalverwerving, over uitspraakverschijnselen, over spelling, woordenboeken, dyslexie, familienamen, etymologie, vertalen, over dialect en standaardtaal, en ook een bijdrage over het Fries en één over het Afrikaans. Natuurlijk valt te twisten over zin en onzin van het 'canon'-idee en ook over de thematische keuzes die hier gemaakt zijn, maar het is de redacteurs mijns inziens gelukt om een gevarieerde bundel met interessante stukken samen te stellen. Of nu werkelijk 'iedereen' dit alles moet weten, dat weet ik niet. Maar ik weet wel dat veel van de bijdragen ook in het onderwijs kunnen dienen als eerste kennismaking met vragen en problemen rond het desbetreffende onderwerp. Een leuk boek.

Een van de redacteurs, Nicoline van der Sijs, was ook in de laatste *Kroniek van de taalkunde* van Joop van der Horst al goed vertegenwoordigd met drie boeken. Ik ga daar nu nog het een en ander aan toevoegen. De reden daarvoor is natuurlijk (a) dat ze zoveel prachtige boeken publiceert, maar ook (b) dat ze voor die boeken een prijs heeft gekregen, de Prins Bernhard Cultuurfonds Prijs voor de Geesteswetenschappen. Op 6 november 2006 mocht Van der Sijs deze prijs, die 50.000 euro bedraagt, in Amsterdam in ontvangst nemen. Het juryrapport, na te lezen op de website van het Prins Bernhard Cultuurfonds (www.prins-bernhardcultuurfonds.nl), begint met de volgende zinnen:

Nicoline van der Sijs is een ideale prijswinnaar. Haar wetenschappelijk werk op het gebied van de etymologie en de geschiedenis van de Nederlandse taal is niet alleen vernieuwend maar ook inspirerend. Ze weet daarnaast met tal van boeken en artikelen een groot publiek te bereiken met belangstelling voor de eigen taal en de ontwikkelingen daarin.

Dat is, lijkt me, een rake typering van haar werk. Opmerkelijk is dat Nicoline van der Sijs niet verbonden is aan een universiteit. Toch is ze als zelfstandig werkende taalkundige erin geslaagd om in de afgelopen jaren een paar van de belangrijkste boeken te schrijven over (de geschiedenis van) het Nederlands. Over haar ABN-boek, *Taal als mensenwerk*, bijvoorbeeld schreef Frida Balk in dit tijdschrift dat het 'voor iedere Nederlandstalige taal- en letterkundige een must' is (Balk 2005, 76). Daar kan ik niets meer aan toevoegen. De meest recente boeken van Nicoline van der Sijs wil ik hier kort bespreken.

Laat ik beginnen met een bundel die in 2005 door Van der Sijs is samengesteld: *Wereldnederlands*. In deze bundel vindt men een buitengewoon informatief overzicht van de diverse etnische variëteiten van het Nederlands, gesproken binnen en buiten Nederland. Aan bod komen het Curaçaos-Nederlands, het Indisch-Nederlands, het Surinaams-Nederlands (in Suriname en ook in Nederland) en het Turks- en Marokkaans-Nederlands. Daarnaast wordt in een artikel aandacht besteed aan het Afrikaans en vinden we ook een bijdrage over het 'Jodenhoeks'. Al deze overzichtsartikelen zijn geschreven door deskundigen op het desbetreffende gebied. Ik hoef op dit boek verder niet in te gaan, er is al eerder aandacht aan besteed in NEM door Roel Vismans die terecht tot de

conclusie komt dat dit belangrijke boek ‘een weelde aan interessante informatie’ bevat (Vismans 2006, 63).¹

Eveneens in 2005 verscheen *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*. Op iets meer dan 150 pagina’s geeft Van der Sijs een overzicht van de geschiedenis van het Nederlands, dat qua opzet in een aantal opzichten verschilt van eerdere geschiedenissen van het Nederlands. Het boek is chronologisch opgebouwd en in zes hoofdstukken onderverdeeld. Het begint bij de prehistorie, waarbij wordt ingegaan op het Indo-Europees en het Germaans, en eindigt bij recente ontwikkelingen van het Nederlands in de negentiende en de twintigste eeuw. Van der Sijs legt de nadruk op de ontwikkeling van het Nederlands, de zogenoemde interne taalgeschiedenis. De externe geschiedenis komt alleen ter sprake voor zover ze direct relevant is voor de interne geschiedenis. Het boek is, zoals alle boeken van Nicoline van der Sijs, heel goed geschreven en (daardoor) zeer toegankelijk, ook voor studenten lijkt me. Alle hoofdstukken zijn op dezelfde manier opgebouwd: na wat algemene opmerkingen volgen paragrafen over klankontwikkelingen, de spelling, de woordvormen, over nieuwe woorden en woordvorming en over de syntaxis. Ten slotte wordt per periode de invloed van andere talen op woordenschat en grammatica besproken. Door zijn nadruk op de interne geschiedenis verschilt het boek van Van der Sijs principieel van een ander recent overzicht, *Het Nederlands vroeger en nu* van Guy Janssens en Ann Marynissen (2005). Janssens en Marynissen kiezen er juist voor de externe geschiedenis centraal te stellen en ze behandelen alleen de hoofdlijnen van de interne ontwikkelingen. Daarmee denken ze tegemoet te komen aan de behoeften van vooral de extramurale studenten Nederlands.² In zekere zin vullen de beide boeken elkaar dus aan en ik kan me goed voorstellen dat de combinatie van beide invalshoeken en beide boeken een mooi college (of een mooie onderwijsmodule) over de geschiedenis van het Nederlands oplevert.

In 2005 heeft Nicoline van der Sijs langs diverse kanalen een oproep verspreid om een vragenlijst in te vullen over Nederlandse uitleenwoorden, woorden dus uit andere talen die ontleend zijn aan het Nederlands. Meer dan zevenhonderd mensen hebben deze vragenlijst ingevuld, en als eerste resultaat is in 2006 het *Klein uitleenwoordenboek* verschenen. Het is een interessant en leuk (lees)boek geworden, met artikelen waarin woordgeschiedenis en cultuurgeschiedenis centraal staan. Van de behandelde woorden wordt telkens beschreven waar ze vandaan komen, aan welke talen ze uitgeleend zijn en waarom dat is gebeurd. De lezer krijgt bekende etymologieën gepresenteerd (bijvoorbeeld dat het Engelse *boss* teruggaat op het Nederlandse *baas*), maar ook – althans voor mij – onbekende (bijvoorbeeld dat het woord *rollator*, dat in het Duits en in sommige andere talen gebruikelijk is voor zo’n looprek met wielen, ontleend is aan het Nederlands). Van der Sijs ruimt daarnaast ook misverstanden en verkeerde etymologieën op. In het artikel over *rugzak* maakt ze bijvoorbeeld duidelijk dat de vaak veronderstelde Nederlandse oorsprong voor onder meer Duits *Rucksack* en Engels *rucksack* niet juist is. Het woord is in de zestiende eeuw in Zwitserland gevormd en via het Hoogduits overgenomen in het Nederlands (en dus niet andersom).

Naar aanleiding van de Prins Bernhard Cultuurfonds Prijs voor de Geesteswetenschappen heeft Van der Sijs eind 2006 nog een heel bijzonder boek op de markt gebracht: haar *Calendarium van de Nederlandse taal*. Dit buitengewoon mooi vormgegeven boek is, na het 'notendop'-boek, haar tweede overzicht van de geschiedenis van het Nederlands, maar nu van de externe geschiedenis. Het boek is door Jaap de Berg in *Trouw* van 25 november 2006 'een grandioze grabbelton van de taal' genoemd en dat lijkt me een goede karakterisering. In chronologische volgorde noemt Van der Sijs talloze gebeurtenissen die voor de geschiedenis van het Nederlands van belang waren. Ze begint in 57 v.C. met Caesar en het *Imperium Romanum* en eindigt in 2006 met het verschijnen van 'het eerste calendarium van de Nederlandse taal'. Daartussen worden op 330 pagina's honderden belangrijke (cultuur)historische gebeurtenissen genoemd en beschreven, veranderingen in de wetgeving, onderwijsvernieuwingen etc.etc. Er is veel aandacht voor nieuwe woorden en uitdrukkingen en het verschijnen van grammatica's, woordenboeken of andere taalkundige werken wordt behandeld. Vanaf 1830 wordt systematisch aangegeven of een bepaalde gebeurtenis relevant is voor Nederland en/of België, en als iets betrekking heeft op het Fries of het Afrikaans, dan wordt dat eveneens vermeld. Om de zoveel pagina's is er een kader waar (in het rood) een bepaald aspect van de geschiedenis van het Nederlands nader wordt toegelicht. Onderwerpen zijn onder andere achternamen, invloed van de Statenvertaling, studententaal, germanismen, de taalkundige invloed van Van Kooten en De Bie, straattaal etc. Een prachtig boek voor iedereen met belangstelling voor het Nederlands en zijn geschiedenis.

Wat was er verder nog op taalgebied in het afgelopen jaar? De spelling natuurlijk. Alweer. Nog steeds. Nadat in oktober 2005 de nieuwe *Woordenlijst Nederlandse Taal* van de Taalunie verschenen was, het *Groene Boekje*, kregen we nog te maken met een kleine spellingoorlog. Een aantal Nederlandse kranten (*NRC*, *de Volkskrant*, *Trouw*) en tijdschriften (*Elsevier*, *Vrij Nederland*, *HP/De Tijd* en *de Groene Amsterdammer*) wenste niet mee te doen met de 'officiële' spellingveranderingen en daarom werd in januari 2006 het 'platform de witte spelling' opgericht. De volgende stap was het verschijnen van *het Witte Boekje* in augustus 2006, uitgegeven door het Genootschap Onze Taal. Ik ga hier niet in op de verschillen tussen de 'groene' en de 'witte' spelling, maar wijs alleen nog een keer op de belangrijkste afwijking in de witte spelling: het Genootschap Onze Taal laat in het *Witte Boekje* de schrijfwijze van samenstellingen met een tussen-*n* vrij. In principe kan dus nu in de genoemde kranten en tijdschriften de ene redacteur het hebben over lekkere *pannenkoeken* en een *wolkeloze* hemel, terwijl zijn collega in het volgende artikel schrijft over het *pannekoekenhuis* en een *wolkenloze* avond (de eerste auteur schrijft overigens in overeenstemming met het *Groene Boekje*, de tweede niet). Voor de details van de beide spellingvarianten (en van de ruzie tussen Taalunie en het Genootschap Onze Taal) verwijz ik naar de diverse websites over het onderwerp:

Via de site taalunieversum.org/spelling/ van de Nederlandse Taalunie is alle ‘officiële’ informatie over de nieuwe spelling bereikbaar. Hier vindt u niet alleen een link naar de online-versie van het *Groene Boekje* (woordenlijst.org), maar ook bijv. informatie over het *Keurmerk Spelling* van de Nederlandse Taalunie, een merkteken dat uitgeverijen mogen gebruiken om aan te geven dat ze zich houden aan het *Groene Boekje* (geen grap!). En hier vindt u ook de – zoals niet anders te verwachten in oorlogstijd – zeer kritische Taalunie-reacties op de ‘witte spelling’. De strekking is: de ‘witte spelling’ brengt de eenheid van de spelling in gevaar, er komen met het *Witte Boekje* duizenden spellingvarianten voor gewone woorden bij.

Informatie van de voorstanders van het witte alternatief is te vinden op de website van het genoemde platform (www.dewittespelling.nl) of van Onze Taal (www.onzetaal.nl).

Zoals gezegd, ik ga niet in op de details, maar wil het wel nog even hebben over de concurrerende cd-roms. Zowel van het *Groene Boekje* als ook van het *Witte Boekje* zijn er namelijk inmiddels cd-roms met de inhoud van de desbetreffende boekjes en telkens ook een spellingchecker voor Microsoft Word.

Na de installatie van het *Elektronisch Groene Boekje* verschijnt er in MS Word een nieuwe knoppenbalk met vier groene knoppen, waarmee men o.a. het *Groene Boekje* kan opstarten of de spellingchecker in Word. Hierbij moet worden opgemerkt, dat de oorspronkelijke Word-spellingchecker bij de installatie wordt vervangen door de vernieuwde van het *Groene Boekje*. Als alles gelukt is, dan stelt de spellingchecker bijvoorbeeld voor om *beddegoed* te vervangen door *beddengoed*, *paardebloem* door *paardenbloem* en *groentenmarkt* door *groentemarkt* (zonder *n* dus, net als *groenteafdeling* of *groenteman*).

Installeert men vervolgens ook nog het *Witte Boekje* op cd-rom, dan wordt tijdens de installatie gevraagd of men *Het Witte Boekje* of *De Witte Speller* wil installeren, de spellingchecker voor Word dus. Allebei natuurlijk, zegt u. Welnu – nu wordt het leuk. Want ook *De Witte Speller* vervangt de spellingchecker van Word. Nu zijn dus zowel *beddegoed* als ook *beddengoed* goed wanneer men met F7 de Word-spellingchecker start. *Paardebloem* en *paardenbloem*, de *groentenmarkt* en ook de *groentemarkt* – alles correct volgens de ‘witte spelling’. Het mooie is nu dat ook de eerder geïnstalleerde spellingchecker van het *Groene Boekje* dit alles plotseling goed vindt, dus ook wanneer men de ‘groene spellingchecker’ start via de speciale knoppenbalk. Terwijl hij alle varianten met of zonder *n* nu correct vindt, geeft hij wel een foutmelding bij een woord als *Sovjet-socialisme* en wil dat (net als *Sovjetrepubliek*) zonder streepje spellen, wat volgens het *Groene Boekje* helemaal niet mag. Kennelijk gebruikt de ‘groene spellingchecker’ dus (zonder dat de gebruiker daar op wordt gewezen) het woordenboek van de later geïnstalleerde *Witte Speller*. In de ‘witte spelling’ mogen immers zowel *Sovjetunie* als ook *Sovjet-Unie*, terwijl het *Groene Boekje* alleen de *Sovjet-Unie* toestaat. Het is maar dat u het weet. En als u het dan toch allemaal niet meer weet, dan is er voor maar zes euro nog *Het groen-witte verschillenboekje* van Wim Daniëls.

Wat een puinhoop, wat een onzin allemaal! Ik ben geen deskundige op het gebied van de spelling van het Nederlands en ik moet bekennen dat het mij eigenlijk ook niet bijzonder interesseert. Het is mij om het even of we nou *pannekoeken* eten of *pannenkoeken*, als ze maar lekker zijn. Maar één ding weet ik wel zeker: voor spelling is het belangrijk dat er één norm is. Daar hoeft men zich wat mij betreft vervolgens niet aan te houden, maar als men een keer een belangrijke tekst (zoals een sollicitatiebrief) moet schrijven, dan is het belangrijk om te weten dat er één norm is en waar men die norm kan vinden. Voor niet-moedertaalsprekers geldt dit waarschijnlijk in nog sterkere mate dan voor de gemiddelde Nederlander of Vlaming, omdat men bij het gebruik van een afwijkende spelling gevaar loopt dat de lezer een gebrekkige kennis van het Nederlands veronderstelt.

Laten we het er maar op houden dat die hele spellingoorlog meer zegt over de betrokken partijen dan over (de problemen van) de Nederlandse spelling.

O ja – van de beide besproken spellingcheckers zou ik er geen kopen. In twijfelgevallen is de geldige norm immers gratis te vinden op woordenlijst.org. En als u dan toch per se een Nederlandse spellingchecker voor uw tekstverwerker wilt, denk dan eens na over andere Office-software. Microsoft levert de Nederlandse spelling in anderstalige versies van MS Office over het algemeen niet mee; als je bijvoorbeeld de Duitse versie van Word hebt, moet je de Nederlandse spellingchecker voor veel geld erbij kopen. Of je bent aangewezen op een externe oplossing, zoals het *Elektronisch Groene Boekje*. Maar gelukkig is er een meer dan acceptabel en bovendien gratis tekstverwerkingsalternatief: OpenOffice (www.openoffice.org). En voor dit programmapakket staat een Nederlandse ('groene') spellingsmodule gratis ter beschikking (net als spellingsmodules voor 83 andere talen).³

Ten slotte: dat de introductie van een nieuwe spelling (met – ook volgens de *Nederlandse Taalunie* – in feite maar minimale wijzigingen ten opzichte van de spelling uit 1995) goed is voor de economie en in het bijzonder de uitgeverijen, daar is al vaker op gewezen. En zo heeft natuurlijk ook Van Dale zijn vertaalwoordenboeken in 2006 vernieuwd. De *Van Dale Grote woordenboeken Duits op cd-rom* zijn er nu in de versie 2.1. Belangrijkste (enige?) wijziging: aanpassing aan de nieuwe spelling. Hetzelfde geldt voor de andere talen, dus voor de *Grote woordenboeken Engels/Frans/Spaans op cd-rom*. Ook hiervan is er nu telkens een versie 2.1 uit 2006 in de nieuwe, 'groene' spelling.

Maar er zijn in 2006 ook nieuwe woordenboeken met nieuwe inhoud verschenen. Zoals – om maar met een in mijn ogen overbodig exemplaar te beginnen – het *Verdwijnwoordenboek* van Ton den Boon en Julius ten Berge. Nu we allerlei woordenboeken gedigitaliseerd hebben, ook oude, kan men betrekkelijk makkelijk kijken wat de verschillen zijn tussen deze woordenboeken. En daar kun je dan weer een nieuw woordenboek van maken. Bijvoorbeeld door alle woorden uit het *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche taal* van Calisch & Calisch uit 1864 (de voorloper van de Van Dale woordenboeken; online beschikbaar: www.dbnl.org/tekst/calioo3nieuo1/) te vergelijken met recente

woordenboeken en alle woorden die daar niet meer in staan, of met een andere betekenis, als ‘verdwenen’ woorden te beschouwen. Maar wat schieten we op met, om eens wat te noemen, de ingang *ambulance* – ‘(bij het leger) ziekenwagen, veldhospitaal’ (ook de omschrijving wordt gewoon overgenomen uit het woordenboek uit 1864)? Wat voor informatie krijgt men hier? Natuurlijk, woordbetekenissen veranderen. De *auto* uit 2007 heeft niet meer veel te maken met de auto uit het begin van de twintigste eeuw. En dat geldt natuurlijk ook voor *ambulance*. Maar is het woord (of ook maar een van zijn betekenissen) daarom ‘verdwenen’? En dat het woord *scheefbek* ‘die een scheeven bek heeft’ verdwenen is, geloof ik ook niet. Tik het maar eens in in Google. Dat geldt ook voor het werkwoord *kroegen* (tik maar eens *gekroegd* in). Deze woorden zijn niet frequent in het hedendaags Nederlands, maar wie zegt dat ze dat ooit geweest zijn? En wat heeft de ingang *suikerziekte* ‘suikerpis’ te zoeken in een ‘verdwyn-woordenboek’. De auteurs proberen een en ander wat meer leven in te blazen door 26 columns in te werken (tussen de letters van het alfabet) over woorden die in de afgelopen eeuw (volgens de auteurs) in onbruik zijn geraakt. Het verband van deze columns met de woordenlijst die ze presenteren blijft (voor mij) echter verborgen.

Dat specialistische woordenboeken voor een breder publiek ook leuk en interessant kunnen zijn, laat Gerbrand Bakker met zijn *Junior Etymologisch Woordenboek* zien. Hier krijgt de lezer onder weglating van alle vakjargon en van al die moeilijke afkortingen die veel andere etymologische woordenboeken kenmerken, woordgeschiedenissen gepresenteerd. Hier komt men te weten wie die Jan Steen in de uitdrukking *een huishouden van Jan Steen* was, waarom een soap *soap* heet en een ontbijt *ontbijt*. Zonder leukdoenerij en zonder de informatie te trivialisieren slaagt Bakker erin, etymologische kennis uiterst toegankelijk te presenteren voor een breed publiek en daar reken ik dan ook weer de beginnende studenten Nederlands toe. En als ze door dit boek enthousiast beginnen te raken voor de herkomst en de geschiedenis van woorden, dan kunnen ze door naar het prachtige *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, waarvan inmiddels twee delen verschenen zijn. Hoofdredacteur van dit woordenboek is sinds een aantal maanden trouwens niet meer Marlies Philippa, maar, jawel, Nicoline van der Sijs.

Joop van der Horst heeft er in dit tijdschrift herhaaldelijk op gewezen dat er veel belangstelling is voor taalverandering en taalgeschiedenis. Des te opmerkelijker dat de historische taalkunde na diverse bezuinigingsrondes aan de Nederlandse universiteiten in feite (als discipline) niet meer bestaat. Structurele leerstoelen voor de geschiedenis van het Nederlands zijn er niet meer. De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen heeft daar nu op gereageerd door Marijke van der Wal (Universiteit Leiden) een ‘Akademieleerstoel’ toe te kennen. Ze is in november 2006 benoemd tot bijzonder hoogleraar op het gebied *Geschiedenis van het Nederlands*. In haar oratie *Onvoltooid verleden tijd* spreekt Van der Wal over de ‘history from below’ en over het belang van egodocumenten (brieven etc.) voor onze kennis van de taalgeschiedenis.

Een tweede Akademieleerstoel heeft Harald Baayen (Max Planck Instituut Nijmegen) gekregen. Hij is benoemd tot bijzonder hoogleraar in de kwantitatieve taalkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn oratie *Woorden onder elkaar* gaat over het (mentale) lexicon en over organisatieprincipes voor woorden en hun betekenissen in ons geheugen.

Anderen hebben afscheid genomen van de universiteit. Piet van Reenen (Vrije Universiteit Amsterdam) spreekt in zijn afscheidsrede nog een keer over Kloekes Hollandse Expansie en Theo Janssen onderzoekt in de rede bij zijn afscheid als hoogleraar in de taalkunde en taalbeheersing van het Nederlands, eveneens aan de Vrije Universiteit Amsterdam, de eigenschappen van *Onvolledige zinnen*.

Ik ben begonnen met Henk Schultink en met Henk Schultink wil ik ook graag eindigen. In 2006 is er nog een tweede bundel met artikelen van hem verschenen: *Constant en variabel in de morfologie*. Het zijn 'historiografische studies', artikelen over de geschiedenis van de taalkunde in het algemeen en van de morfologie in het bijzonder. Het gaat hem in deze artikelen, zo zegt hij in een gesprek dat ook is opgenomen in de bundel, om 'de manier waarop taalkundige problemen die tot op de huidige dag bestaan, in het verleden zijn opgelost' (Schultink 2006, 200). Deze belangstelling heeft mooie artikelen opgeleverd, verplichte lectuur voor iedereen met belangstelling voor de (Nederlandse) morfologie.

Noten

- 1 *Wereldnederlands* is ook besproken door Pieter Muysken in *TNTL*. Muysken merkt naar aanleiding van deze bundel (terecht) op dat het opvallend is 'hoe weinig systematisch onderzoek er is gedaan naar al deze variëteiten' (Muysken 2006, 282).
- 2 De aanpak van Janssens en Marynissen is vrij kritisch besproken, vooral door Cor van Bree (2006).
- 3 De nieuwste versie van de Nederlandse spellingmodule (met de spelling volgens het *Groene Boekje* uit 2005) is beschikbaar via www.opentaal.nl.

Besproken publicaties

BAAYEN, ROLF HARALD: *Woorden onder elkaar. Geheugen en predictie bij spreken, verstaan en lezen*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de kwantitatieve taalkunde vanwege de Stichting Akademieleerstoelen Geesteswetenschappen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Radboud Universiteit Nijmegen, 3 februari 2006. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2006. ISBN 90-6984-470-2. (Download: www.knaw.nl/cfdata/publicaties/detail.cfm?boeken__ordernr=20051120).

- BAKKER, GERBRAND: *Junior Etymologisch woordenboek*. Rotterdam, Uitgeverij Ger Guijs, 2006. ISBN 90 6734 431 1, € 25.
- DEN BOON, TON & TEN BERGE, JULIUS: *Verdwynwoordenboek. Woorden die wegvielen uit onze woordenschat*. 's-Hertogenbosch, Adr. Heinen Uitgevers, 2006. ISBN 90 77 721509, € 11,95.
- DANTIËLS, WIM: *Het groen-witte verschillenboekje. De spellingregels duidelijk uitgelegd*. 's-Hertogenbosch: Adr. Heinen Uitgevers, 2006. ISBN 90 86 8000 84, € 5,95.
- Elektronisch Groene Boekje. Spellingchecker voor Office-applicaties*. Versie 3.0. Den Haag, Nederlandse Taalunie en Sdu Uitgevers (2005). ISBN 90 12 10856 X (standalone-versie), alleen verkrijgbaar bij papieren editie, € 31,50; 90 12 10869 1 (netwerkversie), afhankelijk van het aantal gebruikers van € 28 (2–5 gebruikers) tot € 8,75 (101 tot 250 gebruikers).
- Het Witte boekje op cd-rom & Witte Speller voor Word*. Utrecht, Den Haag, Uitgeverij Het Spectrum, Genootschap Onze Taal (2006). ISBN 90 274 3969 9, € 12,50.
- JANSSEN, THEO A.J.M.: *Onvolledige zinnen*. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar in de taalkunde en taalbeheersing van het Nederlands aan de Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 8 september 2006. Amsterdam, Münster: Stichting Neerlandistiek VU, Nodus Publikationen, 2006. ISBN 3-89323-530-2. € 12,75.
- VAN REENEN, P. TH.: *“Help, een moes in m'n huus!” Nogmaals Kloekes Hollandse Expansie*. Rede uitgesproken ter gelegenheid van zijn afscheid als bijzonder hoogleraar Computerlinguïstiek, in het bijzonder de Corpuslinguïstiek, vanwege de Stichting Het Vrije Universiteitsfonds bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 16 juni 2006. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2006.
- SCHULTINK, HENK: *Van onze taalkundige medewerker. Kronieken 1954–1962*. Bezorgd door Cecile A. Portielje en Jan Noordegraaf. Amsterdam, Münster, Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam, Nodus Publikationen, 2005 (Cahiers voor Taalkunde 22). ISBN 3-89323-528-0 (Nodus); 90-72365-86-0 (Stichting Neerlandistiek VU). € 35,50.
- SCHULTINK, HENK: *Constant en variabel in de morfologie. Historiografische studies*. Bezorgd door Lo van Driel & Jan Noordegraaf. Münster: Nodus Publikationen, 2006. ISBN 3-89323-293-1. € 38,50.
- SIJS, NICOLINE VAN DER: *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 2004. ISBN 90 12 10587 0, € 54,60.
- SIJS, NICOLINE VAN DER: *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2005. ISBN 90 351 2840 0, € 9,95.
- SIJS, NICOLINE VAN DER (RED.): *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 2005, € 25.
- SIJS, NICOLINE VAN DER: *Calendarium van de Nederlandse taal. De geschiedenis van het Nederlands in jaartallen*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2006. ISBN 90 12 11737 2, € 25,95.

- SIJS, NICOLINE VAN DER: *Klein uitleenwoordenboek*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2006. ISBN 90 12 11237 0, € 19,95.
- SIJS, NICOLINE VAN DER ET AL. (RED.): *Wat iedereen van het Nederlands moet weten en waarom*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2006. ISBN 10 90 351 3083 9, € 19,90.
- WAL, MARIJKE VAN DER: *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Rede uitgesproken bij het aanvaarden van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van de Geschiedenis van het Nederlands, vanwege de Stichting Akademie-leerstoelen Geesteswetenschappen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, aan de Universiteit Leiden op 17 november 2006. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2006. ISBN 90-6984-507-5. (Download: www.knaw.nl/cfdata/publicaties/detail.cfm?boeken__ordernr=20061089).

Bibliografie

- BALK, FRIDA: Bespreking van: Nicoline van der Sijs, *Taal als mensenwerk – het ontstaan van het ABN* (2004). *Neerlandica extra muros* 43, 2, 73–76 (2005).
- VAN BREE, COR: Bespreking van Guy Janssens & Ann Marynissen, *Het Nederlands vroeger en nu* (2005). *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 122, 2, 181–183 (2006).
- HILIGSMANN, PHILIPPE: 'Het Groene Boekje en enkele woordenboeken in een nieuw (spelling)jasje gestoken.' *Neerlandica extra muros* 44, 2, 45–60 (2006).
- HORST, J. M. VAN DER: 'Kroniek van de taalkunde 2004/2005.' *Neerlandica extra muros* 44, 2, 61–67 (2006).
- JANSSENS, GUY & ANN MARYNISSEN: *Het Nederlands vroeger en nu*. Tweede, herwerkte uitgave. Leuven, Voorburg, 2005.
- MUYSKEN, PIETER: Bespreking van: Nicoline van der Sijs, *Wereldnederlands* (2005). *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 122, 3, 280–282 (2006).
- VISMANS, ROEL: Bespreking van: Nicoline van der Sijs, *Wereldnederlands* (2005). *Neerlandica extra muros* 44, 1, 61–63 (2006).

Alice van Kalsbeek (Amsterdam)

..... *Nieuwe Zakelijkheid?*
Kroniek van het Nederlands voor
anderstaligen

In deze kroniek worden vier titels besproken die te maken hebben met vaktaal. Maar er is nog meer dat deze titels gemeen hebben.

Ter Zake

‘Ter Zake is een leergang voor anderstaligen die in de zakenwereld (zullen gaan) werken’ en brengt leerders die minimaal niveau A2 van het Europees Referentiekader hebben naar niveau B1 van dat kader. Het doel van de leergang is kennismaking met de Nederlandse taal zoals die in een zakelijke context wordt gebruikt. Voor de inhoud zijn descriptoren geselecteerd uit het Raamwerk (de Nederlandse variant van het Europees Referentiekader) die met zakelijk Nederlands te maken hebben. In sommige gevallen betreft het descriptoren van een hoger niveau dan B1, maar die worden alleen receptief geoefend. Naast deze heldere verantwoording van de selectie van het materiaal wordt in het voorwoord ook de opzet duidelijk uiteengezet.

Er zijn leesteksten en luisterfragmenten met oefeningen en gestuurde spreekopdrachten (met speciale instructiekaartjes achterin het boek die kunnen worden gekopieerd). De instructies bij de spreekopdrachten zijn summier: ‘vertel elkaar’, ‘kies een gesprekspartner’, ‘speel het rollenspel’ en laten qua organisatie en creatieve werkvormen veel aan de docent over. Maar nascholers en opleiders kunnen in dat gat springen. Er wordt weinig aan schrijfvaardigheid gedaan omdat dat op dit niveau (B1) niet wordt gevraagd. De auteurs suggereren als extra schrijfofdracht eventueel het onderdeel ‘reflectievragen’ aan het eind van een les te gebruiken. Grammatica wordt aangeboden om de kennis van de basisgrammatica op te frissen. De regels worden op een vrij impliciete manier gegeven en beperken zich voornamelijk tot de vorm: ‘Om het verleden te beschrijven kunt u de onvoltooid verleden tijd of de voltooid verleden tijd gebruiken’. Ja, en wanneer welke?

Voor de woordenschatoefeningen zijn alleen die woorden geselecteerd die vaak voorkomen in zakelijk taalgebruik. Deze woorden zijn opgenomen in een alfabetische lijst achterin het boek met een vertaling in het Engels en ruimte voor eigen aantekeningen. Eveneens achterin het boek staan de transcripties van de luisteroefeningen, de oplossingen bij de oefeningen en een lijst met

grammaticale begrippen (Nederlandse en Latijnse termen met de Engelse vertaling en een voorbeeld).

Ter Zake bevat vijf modules: Cultuur, Telefoneren, Presenteren, Vergaderen, Onderhandelen. Ik begrijp niet zo goed wat de ratio is van de keuze voor een aparte module Cultuur. De twee hoofdstukken van deze module gaan over contact maken en 'cultuur en vermaak'. Daarin is expliciete aandacht voor cultuurverschillen bij het zakendoen, bijvoorbeeld:

Hoe begroet een Nederlander een onbekende zakenpartner?

Hoe begroet een Turk een onbekende zakenpartner?

Hoe begroet u een onbekende zakenpartner?

Denkt u dat er verschillen zijn tussen uw cultuur en de Nederlandse cultuur die invloed kunnen hebben op het zakendoen?

Dit soort vragen kunnen echter bij alle taalfuncties uit de overige modules gesteld worden en het zou dan ook mooier geweest zijn als taal en cultuur meer geïntegreerd waren.

Aan het eind van iedere module staat een evaluatieschema, waarin studenten van de behandelde onderwerpen kunnen aangeven of ze die goed, niet zo goed of niet beheersen door een kruisje onder de corresponderende smilies te zetten. 'Zo ziet u welke onderwerpen u nog een keer moet herhalen/oefenen. En u ziet ook wat u allemaal hebt geleerd.' Dat is mooi. Een onderwerp herhalen houdt in: nog eens dezelfde oefeningen doen.

Het boek ziet er aantrekkelijk uit in vierkleurendruk met foto's en is overzichtelijk opgemaakt. De twee audio-cd's zijn van goede kwaliteit en bevatten veel luistermateriaal, over het algemeen korte fragmenten. Een aanrader voor wie zakelijk Nederlands wil leren.

Taaltrainer

Een heel ander boek over nagenoeg hetzelfde onderwerp is *Taaltrainer*.

'Taaltrainer is bestemd voor tweede taalsprekers die hun opleiding Nederlands als tweede taal hebben voltooid en die zich verder willen voorbereiden op werk en studie' staat er in de inleiding van deze leergang. Even verderop in diezelfde inleiding wordt toegelicht wat onder een 'voltooide opleiding Nederlands als tweede taal' wordt verstaan: 'midden- tot hoog opgeleide anderstaligen met een B1/B2-niveau of hoger'. De worsteling van de auteurs om het materiaal te laten aansluiten bij de niveaus van het Europees Referentiekader schemert door deze formulering heen.

Het materiaal is ontstaan in de praktijk: de auteurs gaven cursussen aan hoger opgeleide anderstalige studenten die ambtenaar werden. En die praktijk vormt ook de verantwoording van de samenstelling en opbouw ervan: 'Het type cursist vroeg om grammatica, meer voorbeelden, een heldere uitleg en meer oefenstof'. (Wie niet?) Er wordt niets gezegd over didactische aanpak en uitgangspunten die de opbouw, selectie en ordening kunnen verklaren.

Taaltrainer bestaat uit een boek met twee cd's. Het eerste deel van het boek heet 'Functionele vaardigheden' en bestaat uit twaalf hoofdstukken. Het betreft

vaardigheden als het schrijven van een kort bericht, het voeren van vakgesprekken, zakelijke telefoongesprekken, baliegesprekken, het deelnemen aan werkoverleg, het maken van een samenvatting. In ieder hoofdstuk worden afwisselend schrijven, spreken, luisteren, spreken/luisteren en luisteren/schrijven geoefend. Daarnaast bevat het boek een gedeelte 'Toegepaste grammatica' waarin een grammaticaal onderwerp overzichtelijk wordt uitgelegd – met net iets meer regels dan een basisgrammatica zou geven – en geoefend. Voor de nieuwsgierige gevorderde leerder is dat interessant. Het derde deel van het boek heet 'Studiehelper' en bevat lijsten met onregelmatige werkwoorden, onderschikkende voegwoorden en de meest gebruikte bijwoorden, antwoorden bij de oefeningen en een register.

De doelstelling van ieder hoofdstuk is driedelig en deels functioneel, deels grammaticaal. In hoofdstuk 5 bijvoorbeeld 'oefen je: 1) het voeren van formele telefoon- en baliegesprekken; 2) het gebruik van lidwoorden; 3) telefoon- en omgangstaal'. Na een (theoretische) inleiding op het onderwerp, bijvoorbeeld op het schrijven van e-mails of het gebruik van signaalwoorden, volgt in ieder hoofdstuk het oefenen van een grammaticaal item. Daarna komt de toepassing van het onderwerp ('Nu zelf') en wordt de koppeling gelegd naar de praktijk.

Bij het boek horen twee cd's: Uitspraaktraining en Functionele Vaardigheden. Op de eerste worden alle klanken van het Nederlands geïntroduceerd en (kort) geoefend. De auteurs spreken afwisselend een oefening in. In de introductie worden praktische tips gegeven over de stand van de mond, met als centrale begrippen 'de lachstand' en 'een o-mond' en over wat je moet voelen als je een bepaalde klank uitspreekt. Prosodie komt er met 5 van de 32 oefeningen wat bekaaid af.

De cd met luisterteksten bevat een tiental teksten, variërend van na te spreken routines tot een gedeelte van een hoorcollege (8 minuten). De teksten zijn natuurlijk ingesproken op normale spreek snelheid.

De vormgeving van het materiaal is niet erg eigentijds: vrijwel geen authentiek materiaal, geen foto's, alleen tekst in zwart-wit. Ook inhoudelijk is het niet al te modern: de nadruk ligt op de afzonderlijke vaardigheden en grammatica en de opdrachten zijn niet bijster origineel (veel rollenspelen).

Het boek is het best te karakteriseren als een overzichtelijk naslagwerkje met oefeningen waarbij een aantal taalfuncties uit de zakelijke communicatie als kapstok fungeert. De wervende zin op de cover 'Dé voorbereiding op werk in de administratieve, medische of technische sector' lijkt me wat overdreven, temeer daar er nauwelijks medische teksten in voorkomen. Op de methodesite (www.nt2taaltrainer.nl) schrijft een docent: 'Een boek waarmee je lekker zelfstandig aan de slag kunt om al je taalproblemen aan te pakken'. Nou, al ... Maar vanwege de overzichtelijkheid en de eenvoudige samenstelling van het pakket (boek en audio cd's) kan iedere student er inderdaad onder alle omstandigheden mee aan de slag, ook extra muros.

Nu even zakelijk!

Nu even zakelijk! is een leerboek dat aansluit bij het *Beknopt Woordenboek Nederlands-Pools voor de Zakenwereld* uit 2001 dat in het kader van de Bilaterale Samenwerking tussen het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en het Comité voor Wetenschappelijk Onderzoek van de Republiek Polen tot stand kwam.

De zes hoofdstukken van het boek, die overigens niet genummerd zijn, gaan over de volgende thema's: bank, belastingen, handel, marketing, bedrijfsvoering en handelsrecht. Ze corresponderen met de rubrieken uit het woordenboek. Per thema zijn er zes tot tien korte leesteksten, bedoeld om het vocabulaire in context aan te bieden. 'Het leerboek gaat voor (de studie van) iedere rubriek uit van een speciaal over de "leerstof" daarvan geschreven tekst, waarin telkens een aantal belangrijke begrippen/woorden uit die rubriek contextueel verwerkt zijn'. De ordening van de oefeningen is van receptief naar productief: een invuloefening met woorden uit de tekst, een invuloefening met woorden uit het woordenboek, een oefening over samengestelde woorden (delen bij elkaar zoeken) en zinnen maken, een oefening waarin samenstellingen gemaakt moeten worden met de vraag 'Wil je er ook zinnen van maken?' en een speelse afsluitende oefening waarin studenten een personage dat niets begrijpt van al die dingen uit de voorafgaande oefeningen (De kleine tovenares, De grote boze wolf, De altijd verstrooide professor Jansen, De dichter, Het marsmannetje IT of Roodkapje) mondeling tekst en uitleg moet geven. De auteurs merken hierover op: 'De laatste oefening in de reeks, met nummer V, zal voor sommigen aanvankelijk misschien té origineel zijn [...]'. Nou, ik zou de fantasie van volwassen leerders niet onderschatten.

In de teksten wordt af en toe gewezen op de verschillen tussen België en Nederland: 'In België laten rekeninghouders hun bank geld *overschrijven*, in Nederland *gireren* ze het bedrag in kwestie'. Hoewel het Belgische taalgebruik in dezen intussen ook in Nederland dominant is ('gireren' wordt nog slechts sporadisch gebruikt en dan voornamelijk voor het overschrijven of storten per postgiro), is het idee interessant.

De doelgroep is niet gedefinieerd, noch het vereiste beginniveau. Ik neem aan dat het materiaal bedoeld is voor studenten. In ieder geval gaat het om 'lessen zakelijk Nederlands extra muros', zo vermelden de auteurs in het Woord vooraf, waarbij ze de hoop uitspreken dat hun materiaal daar zijn weg naartoe vindt. Omdat uitsluitend Nederlands wordt gebruikt en het materiaal geen beroep doet op welk soort apparatuur dan ook, kan iedere student extra muros hiermee uit de voeten.

Het boek ziet er saai en ouderwets uit: zwart-wit, geen foto's, geen authentiek materiaal, maar het is dan ook gratis ter beschikking gesteld. *Nu even zakelijk!*: een oefenboek voor zakelijke woordenschat waar niets mis mee is, maar waar, tenzij je van sprookjes houdt, ook niet veel aan te beleven valt.

Academisch Taalgebruik

Aan de afdeling Nederlands als tweede taal van de Vrije Universiteit in Amsterdam is een dvd gemaakt die gebaseerd is op een interne website van de Faculteit der Letteren met een college over schriftelijk presenteren. Doelgroep zijn anderstalige aspirantstudenten op het niveau van het Staatsexamen Nederlands als tweede taal II (B2). Het doel wordt als volgt omschreven: 'Met behulp van de oefeningen op deze website kunnen aankomende studenten uit het buitenland zich zelfstandig voorbereiden op het volgen van Nederlandstalige colleges. De nadruk valt daarbij op het soort taal dat in colleges wordt gebruikt'. En dan zijn we meteen bij het meest opmerkelijke van deze dvd: de taal die door de betreffende docent wordt gebezigd is niet altijd wat men van 'academisch taalgebruik' zou verwachten, maar vertoont regelmatig kenmerken van informele spreektaal. Een aantal voorbeelden: wat valt er te doen?; aan de man brengen; die literaire jongens; wij hebben de luxe; als den donder; brandende vragen; aan komen zetten met; hoe steek je dat nou in mekaar, zo'n schrijftaak?; en weet ik veel wat; opzouten. Daardoor is soms de omschrijving die de cursisten moeten kiezen academischer dan het te verklaren woord uit het college:

De stelling die ik bij jullie **aan de man wil brengen**, is ...

A – die ik jullie wil laten zien

B – waar vooral mannen het mee eens zijn

C – waarvan ik jullie wil overtuigen

Het college is opgedeeld in zeven fragmenten. Je kunt het filmfragment eerst apart bekijken (dat wordt als werkwijze aangeraden), vervolgens kun je vragen beantwoorden bij het fragment. Voor de vragen is gebruikgemaakt van Hot Potatoes. Na een paar algemene begripsvragen volgen vragen over woordenschat en idioom. De oefeningen worden afgesloten met een gatentekst om de verstandigheid te oefenen. Bij die oefening is ook de mogelijkheid om de tekst te beluisteren (audio). Op het scherm zijn de nummers van alle vragen die bij een fragment horen te zien, evenals de vraag die is aangeklikt. Helaas staat er bij de afzonderlijke vraag geen nummer, zodat de gebruiker goed moet onthouden bij welke vraag hij is om naar de volgende te kunnen. Tijdens het beantwoorden van de vragen kan tegelijkertijd het filmpje, dat linksboven in beeld is, worden afgedraaid. Linksonder in beeld staat het transcript met een scroll balk. Deze voor de gebruiker ideale vormgeving geeft mogelijkheden die niet helemaal benut zijn. Ik zou bijvoorbeeld een ronde meelesen en luisteren aanbevelen en in plaats van de suggestie om de betekenis van woorden op te zoeken in het woordenboek de leerder adviseren eerst de context er eens bij te nemen.

De meeste woordenschatvragen zijn van het type *Wat betekenen de vet gedrukte woorden?* gevolgd door drie keuzemogelijkheden. De instructie bij dit type vragen in het eerste fragment luidt: 'Kies de juiste omschrijving van de woorden in vet gedrukte letters of het zinsdeel waarin ze voorkomen. Als u de

woorden of uitdrukkingen niet kent, zoek ze dan op in uw woordenboek'. Het probleem bij deze vragen is dat het vet gedrukte gedeelte lang niet altijd correspondeert met de aangeboden omschrijvingen. Strikt genomen impliceert de uitgebreide instructie dat ook wel door de toevoeging 'of het zinsdeel waarin ze voorkomen', maar de vraag is of anderstaligen daardoor niet in verwarring raken. Een paar voorbeelden:

Dit college staat **te boek** als ...

- A – heeft de naam
- B – staat in het boek
- C – wordt gespeld

Ik ben degene die **schuilgaat achter** de afkorting Onr.

- A – jullie mogen mijn volledige naam niet weten
- B – jullie weten nu wie Onr. is
- C – jullie mogen me wel Onr. noemen

Waarom is in het eerste voorbeeld 'staat' niet vet gedrukt? In het tweede voorbeeld zou ik me kunnen voorstellen dat leerders, als ze de betekenis van 'schuilgaan achter' opzoeken in het woordenboek, zoals gesuggereerd wordt, bij iets heel anders uitkomen dan bij de omschrijving onder B.

Het geluid is goed en de docent spreekt duidelijk. Storend is echter dat beeld en geluid vaak niet synchroon lopen, althans niet op de computers van het Steunpunt Nederlands als vreemde taal. Hopelijk kan dit probleem in een volgende fase worden opgelost. Dat zou de moeite waard zijn, want voor de rest is het programma gebruiksvriendelijk en de feedback adequaat. Het is goed materiaal voor luistervaardigheid op hoog niveau dat zelfstandig is door te werken, geschikt voor studenten die in Nederland of Vlaanderen gaan studeren. Daarnaast is ook de inhoud van het college interessant en relevant, het gaat immers over het schrijven van academische teksten in het Nederlands.

In zijn kroniek van februari 2006, merkt Piet de Kleijn bij enkele titels die hij bespreekt op dat er geen uitgangspunten zijn geformuleerd maar dat het wel leuk materiaal is. Als we de hier besproken titels bekijken, lijkt dat een trend te zijn: de opzet van het materiaal en de werkwijze worden in een enkel geval degelijk uiteengezet, maar uitgangspunten, een didactisch concept dat ten grondslag ligt aan het materiaal, ontbreekt bij alle vier. Gaan de auteurs ervan uit dat we dat allemaal wel weten? Is het een soort nieuwe zakelijkheid: geen poespas eromheen, gewoon oefenen? Of zijn we sinds de communicatieve leergangen te veel bezig geweest met wat er geleerd moet worden en niet hoe dat moet? Het moge duidelijk zijn dat volwassen hoog opgeleide taalleerders uit verschillende culturen uiteenlopende wensen hebben op het gebied van lesmateriaal en didactische aanpak en dat de dogmatiek van weleer over dé beste aanpak niet meer bestaat, maar dat ontslaat leergangauteurs en docenten die materiaal ontwikkelen toch niet van de plicht om aan te geven waarom zij een bepaalde aanpak kiezen?¹

Noot

- 1 Zie hiervoor de artikelen van Decoo en Bossers in: Bossers, Bart (red.), *Vakwerk 3. Achtergronden van de NT2-lespraktijk*. BV NT2, Amsterdam, 2006.

Besproken titels

- BEKKERS, LYAM EN SUSAN MENNEN: *Tër Zake. Zakelijk Nederlands voor anderstaligen*. Amsterdam/Antwerpen, Intertaal, 2006.
ISBN 90 5451 0277. € 32 (boek + 2 cd's).
- BOOT, EMMEKE EN SYTSKE DEGENHART: *Taaltrainer voor gevorderde anderstaligen. NT2 op de werkvloer*. Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2006. ISBN 90 8506 250 0. € 34,50 (boek + 2 cd's).
- KAMPEN, HINKE VAN EN RUUD STUMPEL: *Academisch Taalgebruik. Oefenmateriaal voor anderstalige aspirant-studenten*. Gebaseerd op een college schriftelijk presenteren van M.G. Onrust (Letteren-Vrije Universiteit Amsterdam). Afdeling Nt2, VUA, 2006. € 200 (inclusief licentie om de dvd te installeren op de instelling). Bestellen bij de afdeling Nt2 VU.
- KOWALSKA-SZUBERT, AGATA EN JOS WILMOTS: *Nu even zakelijk!* Diepenbeek, Limburgs Universitair Centrum, 2005. Van het boek zijn tweehonderd exemplaren gemaakt, die gratis ter beschikking werden gesteld.

Ten slotte wil ik nog wijzen op recent gepubliceerd materiaal van het Steunpunt Nederlands als vreemde taal, dat in 2006 via de website van het Taalunieversum beschikbaar kwam:

- *Poezie Anders. Twintig gedichten met verwerkingsmateriaal voor het onderwijs Nederlands aan anderstaligen*. [HTTP://nvt.taalunieversum.org/Taalunieversum/Poezie](http://nvt.taalunieversum.org/Taalunieversum/Poezie)
- *@net. Afstandsonderwijs Nederlandse taal en cultuur. Tien videolessen. Deel 2*.
atnet.snvt.org

..... *Helden of sukkels?*
Kroniek van het proza

Terwijl ik aan deze prozakroniek schrijf, is het oude jaar zowat ten einde. De traditie gebiedt dat er op zo'n moment teruggeblikt wordt. Wat heeft 2006 ons in literair opzicht gebracht?

Ik ben lang de enige niet die zich deze obligate vraag stelt. Tijdens de donkere dagen van december nemen tal van recensenten de literatuur de maat en niet zelden blijkt die een maatje te klein. Gezeten onder de kerstboom meende Elsbeth Etty, *leading lady* van *NRC Handelsblads* boekenbijlage, dat Nederlandse schrijvers zich al meer en meer opsluiten in hun benauwde Hollandse binnenwereld (daarmee een opinie reproducerend die om de zoveel tijd wel door een of andere criticus wordt opgewarmd en voor nieuw verkocht). Rob Schouten op zijn beurt stelde vast dat de mannelijke hoofdpersonen van Nederlandse romans niet zozeer helden als wel sukkels zijn. Hoe verhoudt zich een en ander in de drie romans die ik als de beste van 2006 beschouw?

Zowel het onderwerp als de protagonist van Gerbrand Bakkers zeer succesvolle debuut *Boven is het stil* (zeven drukken in negen maanden, twee prijzen en vier vertaalcontracten) lijken Etty en Schouten in het gelijk te stellen. In deze roman maken we kennis met de vijfenvijftigjarige vrijgezel Helmer van Wonderen. Tegen wil en dank heeft hij zich geschikt in een bestaan als eigenaar van een klein veebedrijf in het Noord-Hollandse Waterland. Veel liever was hij Nederlands blijven studeren. Hij was daar al een eindje mee op streek toen tweelingbroer Henk, vaders uitverkoren opvolger, bij een ongeluk om het leven kwam. Op dat moment zag Helmer zich door pa gedwongen zijn aspiraties op te geven. De frustraties om de gemiste kansen zijn hem voorgoed blijven hinderen.

Wanneer het verhaal begint, stelt Helmer een daad om zijn diepgewortelde rancune te bevredigen. Moeder Van Wonderen is er niet meer en vader takelt zo ver af dat hij permanent het bed moet houden. Helmer kan de oude man niet meer zien en verbant hem naar de zolder. Zelf neemt hij de ouderlijke slaapkamer in gebruik en richt die in naar eigen smaak. De zorg en aandacht voor de patiënt beperkt hij tot het allernoodzakelijkste minimum; het liefste zag hij hem de pijp uitgaan, dan kan de boel eindelijk worden opgedoekt.

Het leven van de hoofdpersoon verkeert in een impasse, zoveel is wel

duidelijk. Er lijkt een sprankje licht in de tunnel te komen wanneer er een brief arriveert van Riet. Die was als jong meisje verloofd met Henk, maar na het fatale ongeluk (waarvan de oude Van Wonderen haar de schuld geeft) is ze uit de familiekring gestoten. Omdat ze ervan uitgaat dat haar schoonvader wel niet meer zal leven, wil ze het contact met Helmer herstellen. Die lijkt te hopen dat Riet hem uit zijn eenzaamheid kan verlossen. Maar zodra blijkt dat haar eigen rouw- en traumaverwerking de hoogste prioriteit heeft, kruipt Helmer weer in zijn schulp. Wel staat hij toe dat Riet haar zoon Henk, geboren uit de verbin-
tenis met een inmiddels overleden Brabantse varkensboer, bij hem onderbrengt. In feite bevestigt hij daarmee haar neiging om in deze negentienjarige een vervanger van de overleden jeugdliefde te zien.

De komst (in zekere zin een wederkeer) van Henk II stookt het vuur van Helmers wrok nog verder op. Net als indertijd zijn broer is deze jongen behalve gedroomde wederhelft ook een concurrent en tegenstrever (waarmee een oeroud patroon, bekend van de legendarische tweelingverhalen over Esau en Jacob en Romulus en Remus, zich herhaalt). De jonge Henk krijgt een plaats in het netwerk van liefde en haat dat Helmer gesponnen heeft rond zijn ouders, zijn broer en Riet, met zichzelf als het grootste slachtoffer. Want haat jegens anderen, zo leert ons de psychologie, moet vroeg of laat wel omslaan in zelfhaat.

Het enige personage dat ontsnapt aan deze fatale cirkel, Van Wonderens voormalige knecht Jaap, is merkwaardig genoeg de grote buitenstaander. Nog voor Henks dood is hij door vader aan de dijk gezet en vervolgens spoorloos verdwenen. Heel symbolisch duikt hij weer op als zijn vroegere baas eindelijk is overleden, en hij is het ook die Helmer weer smaak laat krijgen in het leven.

Boven is het stil is een wonderlijk boek. Het is even verstild als de streek waar het zich afspeelt en even ingetogen als de mensen die er in figureren. Onnadrukkelijk en met een zuinige pen weet Gerbrand Bakker ervaringen en conflicten op te roepen waar het in het menselijk verkeer om draait: het geworteld zijn in bloed en bodem, het verlangen naar vrijheid, de druk van de plicht, en bovenal de geheimzinnige lokroep van de erotiek die zelfs in het verkeer tussen bloedverwanten te horen is.

Van een roman als deze eersteling zou ik niet zo gauw een tweede voorbeeld kennen, al maakt hij wel de herinnering los aan het late werk van Arthur van Schendel, dat net zo'n hommage is aan de Hollandse binnenvetters en hun klei- en veengrond als Bakkers prachtige debuut.

Hoewel Etty en Schouten de Vlaamse literatuur buiten beschouwing lieten, hadden ze hun betoog gemakkelijk kunnen uitbreiden met de casus Dimitri Verhulst. Diens (hier al eerder gesignaleerde) carnavaleske zothed *De helaasheid der dingen* bleef beperkt tot de Vlaamse negorij Reetveerdgem en kende uitsluitend antihelden. Hoe zit dat in zijn allernieuwste boek?

In *Mevrouw Verona daalt de heuvel af* neemt Verhulst ons mee naar het Frans-
talige dorp Oucwègne, dat vergeleken met Reetveerdgem een haast paradijs-
lijke rust ademt. 't Is waar dat steeds meer Oucwegenen een stadse woning
verkiezen boven een stulp op het platteland, dat de petanquebaan er daarom

verlaten bij ligt, het café zijn deur gesloten houdt en de dorpskruidenier nauwelijks nog klanten heeft. 't Is ook waar dat de achtergebleven mannen niet aan een geschikte vrouw kunnen komen, domweg omdat er al jaren lang geen vrouwen meer geboren zijn. Dat ze zich af en toe groepsgewijs naar het dichtstbijzijnde bordeel laten rijden, is daarom begrijpelijk en vergeeflijk.

Toch hangt er een waas van probleemloos geluk over Oucwègne. Waar dat aan ligt? Het moet wel de zachte streling van Dimitri Verhulsts pen zijn. Anders dan de krasse toon van *Problemski Hotel* en de groteske inslag van *De helaasheid der dingen* overheerst hier de mildheid. Al trilt er zo nu en dan een addertje onder het gladgeschoren gazon. Neem bijvoorbeeld de zin waarmee het vierde hoofdstuk inzet: 'Hoewel zijn vader zich op vrij jonge leeftijd aan een tak had opgeknoot, bezat Meneer Pottenbakker aandoenlijk weinig verstand van bomen.' Hier manifesteert zich een tragisch element, maar dan zo subtiel dat het geheel er bitterzoet door gaat smaken, als een delicate praline.

Genoemde meneer Pottenbakker is de geliefde van mevrouw Verona. Samen zijn ze vanuit Vlaanderen in Oucwègne neergestreken, in een huis op een van de drie heuvels, samen hadden ze er willen sterven. Maar in weerwil van dat voornemen gaat hij als eerste hemelen. Van de dorpsdokter, een vrouw die eigenlijk praktijk als dierenarts houdt maar door de hele bevolking wordt geraadpleegd in geval van klachten en kwaaltjes, hoort hij dat hij longkanker heeft. Met zijn laatste krachten legt hij voor mevrouw Verona een voorraad brandhout aan waarmee ze nog vele jaren vooruit kan.

Op een gure februaridag komt er een einde aan dat langgerekte stookseizoen. Wanneer ze het laatste blok in de haard heeft gelegd, bedenkt mevrouw Verona dat het welletjes is geweest. Ze daalt de heuvel af, in de wetenschap dat ze te moe is nog eens naar boven te klimmen. Ze zet zich op een bankje en laat zich daar willens en wetens insneeuwen en doodvriezen.

Deze vertelling, die tegen het einde bijna kerstachtige allures krijgt, kent naast mevrouw Verona en meneer Pottenbakker nog andere pittoreske types. Zo is daar Robert, die uit zuinigheid zijn sigaartjes rookt op een van tevoren gepland uur, wat de omstanders de mogelijkheid geeft om na zijn dood te berekenen wanneer precies hij het tijdelijke voor het eeuwige heeft verwisseld. Daar is Rosetta, de ziel van de plaatselijke Winkel van Sinkel. Alles wat ze ooit heeft ingekocht houdt ze in stock, als het moet tot in lengte van dagen. Want er kan altijd een Zweed komen om haar in één klap van de hele voorraad ingelegde haring los te maken, of een incontinent geworden dorpsgenoot die genoeg neemt met een nog leverbaar pak wegwerpluiers. En daar is ook nog Blonde d'Aquitaine, een dikbilkoe die het dankzij een lokaal verkiezingsritueel tot burgemeester weet te brengen en daartoe feestelijk wordt rondgedragen in een deux-chevaux. Jawel, ook de zothed heeft in Oucwègne een eigen plaats.

Met deze melancholiek getoonzette dorpsnovelle heeft Dimitri Verhulst aan zijn schrijverschap een onverwachte wending gegeven. Waren zijn eerste boeken vooral wrang en grollig, in deze fijngepenseelde miniatuur laat hij zien dat hij niet enkel kan roepen en schreeuwen, maar ook zingen en fluisteren. En dan mag de begeleidende muziek best een weinig schril klinken, net als het

geluid van de cello die mevrouw Verona heeft laten vervaardigen uit het hout van de boom waaraan meneer Pottenbakker, met de dood in zijn lijf, zich heeft opgehangen. Want aan dat geluid herkennen we tenminste weer iets van de oude Dimitri Verhulst.

In de laatste scène van Pasolini's film *Teorema* loopt een van de zes personages, een rijke Milanese industrieel, luidkeels schreeuwend de woestijn in. Hij heeft genoeg van zijn luxueuze bestaan en wil de leegte letterlijk aan den lijve ervaren. Het gezin waarvan hij het hoofd was, is uit elkaar gevallen, het bedrijf waaraan hij leiding gaf heeft hij in een opwelling aan zijn werknemers cadeau gedaan, zijn kleren heeft hij uitgetrokken en weggegooid. Hij wil bloot zijn, niet om net als Paul van Ostaijen opnieuw te beginnen, maar om de confrontatie aan te gaan met de leegte in zichzelf en de grote en onbegrepen stilte die hem tegemoet raast vanuit een nog veel leger heelal.

Ik moest aan dit onthutsende tafereel denken toen ik het slothoofdstuk van Arnon Grunbergs nieuwe roman *Tirza* las. Ook hier loopt een welgestelde vijftiger de polders uit en de woestijn in, en dat niet terwille van toeristisch genot. Jörgen Hofmeester is het genieten ver voorbij. Alles wat hij nog voelen kan is verlamme wanhoop en misselijkmakend onbehagen. Hij zou willen verdwijnen, oplossen in het niets, sterven. Maar ondanks al zijn inspanningen heeft hij nooit kunnen leren hoe dat moet.

Hoe is het zo ver met Hofmeester gekomen? Is er iets in zijn karakter, zijn jeugd, zijn omstandigheden dat onontkoombaar tot deze ontknoping moest leiden? Grunberg vertelt er zo weinig over dat we rustig kunnen concluderen dat dit leven (door Rob Schouten geprofileerd als het toonbeeld van hedendaagse sukkeligheid) er een uit talloos veel miljoenen is. In zijn habitus en status (universitair geschoolde man van middelbare leeftijd, twee kinderen, betrekking als redacteur non-fictie bij een uitgeverij, gerieflijk huis in de Amsterdamse Concertgebouwboulevard met uitzicht op het Vondelpark) is hij geen unieke en onverwisselbare persoonlijkheid, maar eerder een type. Ook het gedrag van zijn echtgenote, die hem met enige regelmaat in de steek laat terwille van spannender affaires, en het gegeven dat zijn oudste dochter niet wil deugen, tillen hem niet boven de sociologische statistieken uit.

De enige zin die Hofmeester aan zijn bestaan weet te ontleen, is gelegen in de liefde en zorg voor zijn tweede kind Tirza. Zij is zijn zonnekoningin voor wie hij kookt en slooft, spaart en schraapt. Hij leest haar elke avond voor, en dat niet eens tot haar genoegen, uit Tolstoi en Dostojevski, hij laat een heel repertoire aan eigenhandig bereide stoofschotels op haar los, hij belegt zijn geld bij een Zwitserse bank, teneinde haar entree in de grote wereld gemakkelijker te laten verlopen. 't Is alleen jammer dat de economische recessie die volgde op de val van de New Yorkse Twin Towers zijn tegoeden heeft laten verdampen als slakken op een zonovergoten stuk asfalt. Wie krijgt daarvan de schuld? Tirza's Marokkaanse vriendje Choukri, door Hofmeester moedwillig verwisseld met de moslimterrorist Mohammed Atta.

De begeerte om zijn jongste dochter volledig te bezitten, is het niet naar

lichaam dan wel naar ziel, én de haat jegens de man die haar van hem heeft afgenomen, ziedaar de twee stereotiepe drijfveren die door Grunberg worden aangegrepen om dit huiskamerdrama op gang te helpen in de richting van een climax die in al zijn gruwelijkheid toch nog rauw op des lezers lijf valt. Ter wille van de knap opgebouwde spanning zal ik daar niets van verraden.

Tirza is een echte Grunberg, nu eens hilarisch en dan weer diep treurig, en op den duur zo beklemmend dat de lectuur je naar de strot grijpt en je achterblijft met het gevoel dat je zopas bent ontwaakt uit een nachtmerrie waarin men je heeft getreiterd, geslagen en verkracht. De plot is heel wat realistischer dan de intrige van het – onder het pseudoniem Marek van der Jagt geschreven – Gstaad 95–98 – om maar helemaal niet te spreken van *De Joodse Messias*, dat zo boordevol zat met krankzinnige verwickelingen en joodse zelfhaat dat een enkele recensent begon te vermoeden dat hier sprake was een huizenhoog trauma.

Tirza staat veel dichterbij Grunbergs vroege romans *Blauwe maandagen* en *Figuranten*. De personages zijn herkenbaar, en wat er over hun doen en laten wordt verteld is aanvankelijk zo weinig bijzonder dat je je na honderd van de vierhonderddertig pagina's begint af te vragen of Grunberg eindelijk tam geworden is. Juist op dat moment gaan de poorten van de hel wijd open, om niet meer te sluiten.

Na dit boek hoeft niemand zich nog af te vragen waar Grunberg staat. Er is geen ideaal of illusie die niet door hem ontmaskerd is. Geluk is wat hem betreft een mythe, beschaving een dun laagje schaamte dat verdwijnt na enkele glazen drank, humanisme een psychisch soort aids. In dit sadistische universum kunnen mensen zich enkel maar staande te houden met galgenhumor, zwarte slapstick, of door zich in te beelden dat ze iemand anders zijn. Een vrolijke conclusie is het niet, en je zou graag willen dat je er iets tegenin kon brengen. Maar – en dat is de verpletterende kracht van deze schrijver – je weet met geen mogelijkheid hoe je dat zou moeten doen.

Besproken boeken

BAKKER, GERBRAND: *Boven is het stil*. Amsterdam, Cossee, € 18,90.

GRUNBERG, ARNON: *Tirza*. Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar, € 17,50.

VERHULST, DIMITRI: *Mevrouw Verona daalt de heuvel af*. Amsterdam, Contact, € 14,90.

..... Besprekingen en aankondigingen

Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam, Bert Bakker, 2006 ISBN 90 351 2944, 640 pp., € 35 (paperback); € 45 (hardcover).

Met de presentatie van twee delen van een Nederlandse literatuurgeschiedenis in het voorjaar van 2006 begint een nieuw tijdperk in de geschiedschrijving van de Nederlandse literatuur. In tegenstelling tot de grote eenmansondernemingen, begonnen met Jonckbloet honderdvijftig jaar geleden, en de zeer eclectische keuze van 1993 (Schenkeveld-van der Dussen), wordt voor het eerst een door de overheid gesteund, en door verschillende vooraanstaande specialisten geschreven overzichtswerk als de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* in (acht) delen op de markt gebracht.

In het eerste deel, Frits van Oostroms *Stemmen op schrift*, volgens de ondertitel over de 'Nederlandse literatuur tot 1300', zijn de tot het erfgoed behorende Nederlandse stemmen vanaf het prille begin tot de ontwikkeling van een autonome Nederlandse literatuur als het ware tot leven gewekt. Voor wie in de titel een verstopt acrostichon wil zien, lijken deze stemmen een S.O.S. uit te zenden om in de huidige, vaak op het heden en de toekomst gerichte maatschappij, niet te worden vergeten. Het boek is geschreven in een tot de verbeelding sprekende en van metaforen bloeiende maar tevens op de tegenwoordige lezer toegespitste stijl door een auteur die 'history' ook als 'story' begrijpt. Heinric van Veldeke is de eerste Jacques Perk, Willem (auteur van *Van den vos Reynaerde*) wordt met L.P. Boon vergeleken, Jacob van Maerlant met Geert Mak. Jacobs encyclopedie *Der natueren bloeme* (het beste uit de natuur) lijkt 'Discovery channel op perkament', en de 'scènes zijn bij *Walewein* en James Bond gul gestoffeerd met gadgets en exotica'.

In vijf hoofdstukken gebruikt Van Oostrom een scala aan methoden, onder andere cultuurhistorische en filologische, en hij combineert chronologische ordening en genre-indeling. Het gaat over de Nederlandse brokken aan het begin en in het tweede hoofdstuk over de elfde eeuw met de Duitse titel 'Veldekes Umwelt', over de epische werken in het derde hoofdstuk (onder andere Karel- en Arthurepiek), in het vierde over de religieuze literatuur (heiligenlevens, bijbelvertalingen en mystiek) en in het laatste hoofdstuk over

de toppers, de al genoemde Willem en Jacob van Maerlant.

Het begin van het Nederlands wordt in een lang hoofdstuk ingebed dat men het ontstaan van de boekcultuur in de Nederlanden zou kunnen noemen, en het breidt op deze manier het bijvoeglijk naamwoord 'Nederlands' van de ondertitel uit. Vooral Latijnse, maar ook Friese teksten komen (te) uitgebreid aan bod. Van Oostrom start een lange speurtocht naar het Oudnederlands in glossen en wetsteksten, maar ook in namen zoals 'Lisa dicta Honrecrop', die trouwens beter als 'Liesje Kippenkrop' vertaald zou kunnen worden (en niet als 'Liesje Kippennek'). De grote synthetiseringskunst van Van Oostrom zien wij voor het eerst in het hoofdstuk over het ontluiken van de Nederlandse literatuur in de Europese cultuurregio bij uitstek, de driehoek Aken, Luik, Maastricht. Voor de oorsprong van het concept hoofsheid fungeert de lyrische en epische vernieuwer Heinric van Veldeke als brug tussen het Franse model en dat van de Amerikaan Stephen Jaegers met respectievelijk het ontstaan van hoofsheid in adellijke kringen in de twaalfde eeuw en het klerikale Rijn-Maaslandse milieu in de elfde eeuw. De studie getuigt zo op een creatieve manier van een enorme belezenheid in verschillende mediëvistische vakgebieden, ook in de buitenlandse literatuur. Derhalve kan Van Oostroms boek ook een integrale bestudering van de literatuur uit het Middelnederlandse, Middelhoogduitse en Middelnederduitse gebied stimuleren, wat ik van harte toejuich.

In het hoofdstuk over *Van den vos Reynaerde* wordt duidelijk dat Van Oostrom er niet voor schroomt vroegere eigen zienswijzen te relativiseren en plaats te laten maken voor nieuwe analyses. In dit geval wijkt de eenzijdig diabolische vos voor de ambivalente tot sympathie uitnodigende vos. Uitgaand van Jo Reynaerts artikel over het superioriteitsgevoel van mensen tegenover de domme dieren in het verhaal, zou meer theorie over het genre dierenverhaal het meesterwerk nog meer in de verf hebben gezet. En hiermee ben ik bij enkele kanttekeningen over deze erudiete literatuurgeschiedenis beland.

Het Egmondse Williram-handschrift van rond 1100 vormt door de (gedeeltelijke) omzetting van het oorspronkelijk in het Beierse klooster Ebersberg ontstane Oudhoogduitse (niet Oudduitse) commentaar van het Hooglied een belangrijke bron voor het Oudnederlands. Een aantal van de door Van Oostrom gekozen citaten uit het handschrift als voorbeeld voor het Oudnederlands kunnen net zo goed Oudsaksisch zijn en bewijzen dus niet de westelijke oorsprong van het handschrift, zoals bijvoorbeeld 'beke', 'deil', 'bidden' en 'leven'. Het zou verder wenselijk zijn geweest als voorafgaand aan dit gedeelte het voorwerp van de studie, de bij de 'Nederlandse' literatuur behorende teksten en dus taalgebieden benoemd of geproblematiseerd zouden zijn en van de omgrenzende, vooral de Duitse, waren onderscheiden (Goethes *Reineke Fuchs* gaat niet terug op een Middelhoogduitse versie, maar via Hackmann en Gottsched terug op de Middelnederduitse incunabel van 1498).

Misschien bood het aanhouden van vage grenzen meer ruimte om zo veel mogelijk literaire toppers (ook uit de literatuur van de omringende gebieden) op te nemen. 'Nederlands' is in dit boek dus een rekbaar begrip dat afhankelijk van het onderwerp gebruikt wordt. Het heeft betrekking op Nederlandstalige

teksten, bovendien anderstalige teksten in het huidige Nederlandstalige cultuurgebied (op Europese bodem) en anderstalige teksten van een Nederlandse auteur waarvan (nog) niet helemaal zeker is of deze ooit in een Nederlandse taalvorm zijn geschreven, zoals bij de *Eneide* van Heinric van Veldeke. Ook het jaartal 1300 blijkt rekbaar aangezien ook de *Limborch*-roman wordt behandeld die pas in de eerste decennia van de veertiende eeuw is voltooid. Een ander voorbeeld: het naspelen van de tafelronde in Doornik in 1331 dient als argument voor de hypothese dat het stedelijke patriciaat de adel na-aapte.

Het voor de Hollandse graven geschreven Egmondse handschrift is van alle bewaarde handschriften 'het verst van Ebersberg verwijderd', en hierdoor uitzonderlijk. *Van den vos Reynaerde* is (volgens Jacob Grimm) het beste van alle verhalen over de vos. Deze superlatieven illustreren waar het Van Oostrom om te doen is: het presenteren van het oudste, het fraaiste en beste wat de Nederlandse literaire cultuur in (West-)Europees verband te bieden heeft. De *Moriaen* is de eerste roman in de Westerse literatuur met als hoofdpersoon een sympathieke zwarte, Hadewijch de eerste van alle *mulieres religiosae* in Europa 'die het heeft gewaagd de mystieke minne uit te zingen in pure liefdespoëzie', Beatrijs van Nazareth de eerste mystieke schrijver in een Europese volkstaal, Jacob van Maerlant 'veruit' de eerste Europese schrijver die in de volkstaal het bestiarium toegankelijk maakt. Van Oostrom slaagt erin uit de Nederlandse literatuur zo veel mogelijk primeurs te presenteren.

Door de beschreven kenmerken is Van Oostroms, in een levendige en meeslepende stijl geschreven leesboek voor de neerlandici extra muros die zich veelal in uitzonderingsgevallen met de middeleeuwse literatuur bezighouden, uiterst boeiend en biedt hun een uitdagende uitnodiging deze stemmen te beluisteren. Moderne Nederlandse vertalingen van de meeste Middelnederlandse teksten (korte citaten zouden eveneens vertaald kunnen worden, bijvoorbeeld 'tere gichte' betekent 'tot eenre gifte', dat wil zeggen: als cadeau), alsook de als aantekeningen achter in het boek opgenomen verwijzingen om verder te lezen, ondersteunen deze uitnodiging. De door visie en durf bepaalde inhoud wordt aangevuld door prachtige kleurkaternen en kan, en dat is volgens mij een primeur op het gebied van de Europese literatuurwetenschap, door een flankerende website (www.stemmenopschrift.nl) verder verdiept worden. Deze website opent de weg, mede door zijn links naar recensies, aantekeningen, aanvullingen en detailcorrecties (door collegae aangedragen), aankondigingen van lezingen en geluidsfragmenten, tot intermediaal genieten. Het valt te hopen dat de studie ertoe bijdraagt dat veel van de prachtige primaire teksten niet alleen in modern Nederlands, maar ook in het Duits (en misschien Engels) vertaald worden zodat meer mediëvisten en andere literatuurliefhebbers aan het discours over de westgermaanse bloemen van de literatuur kunnen bijdragen. Van Oostrom beoogt door stijl, humor en knipogend positie kiezend, de lezer steeds weer opnieuw te laten glimlachen, en dat lukt, ook nog over honderdvijftig jaar.

– Rita Schlusemann

Hugo Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945–2005*. Amsterdam, Bert Bakker, 2006. ISBN 90 351 294 58, 792 pp., € 49,95.

De Nederlandse literatuurgeschiedenis in de twintigste eeuw bewoog tussen twee polen – de esthetische en de sociale – die meestal samenvielen met respectievelijk een literatuurinterne en een literatuurexterne benadering. De kritisch-esthetische benadering, die vaak het uitgesproken doel had studenten goede literatuur van slechte te leren onderscheiden, vierde hoogtij in de jaren na de Tweede Wereldoorlog tot de jaren zeventig toen de democratisering vooral de autoriteit van zulke geschiedverhalen in twijfel trok. Sindsdien is er gezocht naar een passende vorm voor de literatuurgeschiedschrijving met meer aandacht voor de sociale en culturele contexten, en voor speciale omstandigheden zoals oorlog. Ook werd er nagedacht over de plaats van de Vlaamse letteren – met verschillende resultaten – en over het probleem van de geschiedschrijver als enkele autoriteit tegenover een meerstemmiger of opener geschiedverhaal. Om maar een paar voorbeelden van deze ontwikkelingen te noemen: in een vroege poging wilden J.C. Brandt Corstius & Karel Jonckheere in *De literatuur van de Nederlanden in de moderne tijd* (1959) de Nederlandse en Vlaamse literatuur samen bespreken, maar tegen een achtergrond van andere Europese literaturen; Ton Anbeek besloot in *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885–1985* (1990) om de Vlaamse letterkunde buiten beschouwing te laten en koos voor een aanpak gebaseerd op normverandering waarbij buitenliteraire veranderingen ook een rol speelden; terwijl M.A. Schenkeveld-van der Dussen et al. een eerste poging deden om de zogenaamde ‘master narrative’ achter zich te laten via een literatuurgeschiedenis in de vorm van ‘een groot aantal korte beschouwingen, geschreven door een groot aantal auteurs’ (Woord vooraf, *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* 1993).

Toen ik *Altijd weer vogels die nesten beginnen* van Hugo Brems las, had ik na een twintigtal bladzijden al het gevoel dat ik eindelijk een literatuurgeschiedenis voor me had die overeenstemt met deze tijd; één die niet als cultuurpolitiek instrument wil fungeren, maar die echt wil begrijpen hoe en waarom literatuur tot stand komt op een bepaalde plek en op een zeker moment. Brems gebruikt een historiserende aanpak die literaire teksten nauwkeurig in hun tijd weet te situeren door middel van realia, fotoportretten, visuele kunst, politieke gegevens, en schetsen van de omringende werelden van uitgeverijen, kranten, tv, politieke acties en veel meer. Hoewel ik tijdens het lezen hier en daar kritische kanttekeningen had, vielen deze in het niet vergeleken met de enorme prestatie van dit boek als geheel. Hier wil ik drie belangrijke aspecten van dit deel van de recentste geschiedenis van de Nederlandse literatuur in het licht stellen: de plaats en behandeling van de Vlaamse literatuur, de positie ervan in het spanningsveld tussen esthetische en sociale benadering, en de bruikbaarheid ervan voor docenten buiten Nederland en Vlaanderen.

Het probleem met Brems’ twintigste-eeuwse voorgangers die de Vlaamse literatuur opnamen in hun verhaal, is dat deze altijd een ondergeschikte positie leek te hebben, soms misschien alleen vanwege de kleinere omvang. Brems is

pas de tweede Vlaming die de literaire geschiedenis van het hele taalgebied voor zijn rekening neemt, en hij heeft een mooie structuur bedacht die een evenwichtige behandeling van de twee literaturen bevordert. Hij bespreekt ze voornamelijk apart, maar soms ook vergelijkend, binnen een tijdstructuur die zowel diachroon als synchroon is. De diachroniciteit gebeurt in brokken van tien jaar met daartussenin een dwarsdoorsnede van een enkel jaar – 1945, 1955 enzovoort – die laat zien welke stemmingen en stemmen voel- en hoorbaar waren in de literatuur. Zodoende schept Brems genoeg plaats om veel van de namen te noemen die normaal gesproken onvermeld blijven in een literatuurgeschiedenis. In feite gaat hij veel verder in het melden van namen van buiten de hoofdstroom: in zijn inleiding spreekt hij over de Nederlandstalige literatuur, dus ook die van ‘schrijvers uit voormalig Nederlands-Indië, uit Suriname en de Antillen, mannen en vrouwen, prozaschrijvers en dichters, schrijvers voor volwassenen en voor kinderen, autochtonen en allochtonen.’ Op die manier weet hij het oude noordzuid-dualisme te doorbreken door middel van de pluriformiteit. Het knappe van dit boek is dat Brems dit bereikt zonder de eigenheid van de verschillende Nederlandse ‘literaturen’ uit het oog te verliezen.

Het tweede aspect van *Altijd weer vogels* dat hier aandacht verdient, is het antwoord dat het presenteert op de vraag: hoe hoort een literatuurgeschiedenis er uit te zien aan het begin van de twintigste eeuw? Context wordt niet meer gezien als een soort van vlak decor waartegen literaire evenementen zich afspelen, maar eerder als deelnemend aan een dynamische interactie tussen schrijvers en de omringende maatschappij en cultuur. Het boek haalt er allerlei informatie bij zoals politiek debat (via toespraken, krantenartikelen, rapporten, film), demografische gegevens, literaire prijzen en interviews, naast geciteerde gedichten en prozastukjes. Dit komt allemaal voor in bijvoorbeeld de tien pagina’s over multiculturele literatuur (670–680).

Toch wil dit niet zeggen dat Brems het literaire verwaarloost. In het onderdeel van hoofdstuk vijf (‘De literatuur van 1955 tot 1965’) dat over poëzie gaat (201–230), bespreekt hij een aantal individuele gedichten waaruit hij rijkelijk citeert samen met poëtische uitspraken zodat de lezers zich een indruk kunnen vormen van de poëzie van toen. Onder de kop ‘De experimentele poëzie na 1955’ leest men regels van Kouwenaar, Campert, Gils, Snoek en Pernath, terwijl verderop werk van Schippers en Bernlef en Buddingh’ ‘vormen van neorealisme’ vertegenwoordigen. Hoewel het niet mogelijk is om uitvoerige interpretaties te geven van werken, vermijdt Brems het saaie overzicht door steeds verschillende tekstversnellingen te gebruiken. Hier het kleinste detail zoals in de bespreking van ‘Kooitje’ van Buddingh’ – ‘Als scharnier fungeert in deze opsomming het woord “slavink” dat als “vink” schijnt aan te sluiten bij de voorafgaande vogels, maar dat tegelijk als vleesgerecht vooruitwijst naar wat volgt.’ (225) –; of een lijst van negen namen van dichters die meewerkten aan het tijdschrift *Barbarber*.

Een literatuurgeschiedkundige die op een pakkende manier lijsten weet te integreren in zijn verhaal kan op die manier veel meer namen noemen zodat hij een literair veld construeert dat groter en gevarieerder is dan in eerdere geschie-

denissen. Het valt bijvoorbeeld op, dat bij Brems de namen van veel meer schrijvende vrouwen voorkomen dan ooit tevoren, maar ook die van schrijvers vanuit andere uithoeken van de Nederlandstalige literatuur. Of misschien zijn dat geen uithoeken meer en mag iedereen gewoon meedoen. Dit is het eigenlijke thema van het boek, mooi verwoord door Brems aan het slot: 'Een literatuur waar altijd weer vogels, ook nieuwe soorten, hun nesten beginnen' (680). Deze allusie naar het traditionele begin van de Nederlandse letteren – 'hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic enda thu' – wordt geïnspireerd door het feit dat Kader Abdollah zich dat fragment eigen maakt in zijn roman *Spijkerschrift*.

De aandacht voor een allochtone schrijver in het slothoofdstuk 'Aspecten van de literatuur rond de millenniumwisseling' brengt mij tot mijn derde punt, namelijk de discussie in het recente verleden over de Nederlandstalige literatuur. Misschien is dit nog geen geschiedenis – het doet er niet toe, want het lukt Brems om het haast onmogelijke te bereiken: een gedetailleerd, genuanceerd en betekenisvol beeld van de snel veranderende cultuur en maatschappij van de laatste tien jaren en de literaire reacties hierop. Juist voor docenten buiten Nederland en België zal dit een van de grootste verdiensten zijn van *Altijd weer vogels die nesten beginnen*. Omdat men niet ter plekke woont en werkt, kan men nooit zo dichtbij de culturele en literaire realiteiten komen als hier gebeurt. Meer dat dit – Brems heeft zo'n grondige kennis van de Nederlandstalige cultuur om zijn onderzoeken op te bouwen dat hij een moeilijk te evenaren rijk beeld van de culturele democratisering in Nederland en Vlaanderen geeft. Om enkele voorbeelden te noemen: vooral de discussie van digitale media en het creatieve proces is belangrijk, bijvoorbeeld de multimediale poëzie van Mark Boog of de beweeglijke gedichten van Tonnus Osterhoff, die Brems beschrijft als '[...] het definitieve openbreken van het gedicht als ding, als gesloten structuur, ten voordele van het proces' (614). Hij beschrijft ook het proces van de groeiende invloed van de media en de polarisatie tussen schrijvers die hier wél van profiteren en die er níet van willen profiteren. Enigszins terughoudend spreekt hij een tentatief oordeel uit: 'Misschien is hier inderdaad sprake van een breuk, een moment van discontinuïteit in de ontwikkeling, die het einde inluidt van de esthetische autonomie van de literatuur zoals die sinds de romantiek gemeengoed was geworden' (617–8).

Er valt nog één ding te zeggen over deze mijlpaal in de literatuurgeschiedschrijving van de Lage Landen: *Altijd weer vogels die nesten beginnen* is zo'n goede geschiedenis juist omdat hij veel meer doet dan het proces beschrijven van het openbreken van de Nederlandstalige cultuur. Het zal zelf een actieve rol spelen in het democratiseringsproces terwijl de academische waarden van degelijk onderzoek en kritisch commentaar behouden blijven. Het is voor het eerst bij het lezen van een geschiedenis van de Nederlandse en Vlaamse literatuur dat ik me niet zo bewust meer ben van de traditionele scheiding tussen neerlandici binnen en buiten de muren.

– Jane Fenoulhet

Na boeken over Paul Celan, Gerrit Achterberg en Paul Rodenko publiceert Odile Heynders een bundel essays waarin ze een nieuwe leesstrategie aanbeveelt: het corresponderend lezen. Ze wil met haar leeswijze ‘een proces van vergelijken, verwantschap opsporen, met elkaar in verband brengen’ in gang zetten. De gevestigde leesmethoden die ze wil aanvullen zijn de close reading, de impressi-onistische lectuur (van Gerrit Komrij bijvoorbeeld), het historiserende lezen en het ‘discontinue lezen’ (zoals Jos Joosten en Thomas Vaessens zouden prakti-seren). Haar methode houdt in dat ze na een eerste reactie op een gedicht een nauwgezette analyse van de tekst, zijn poëtica en zijn context wil brengen om vervolgens ‘de mogelijkheid voor correspondenties’ aan te geven.

De leeswijze die Heynders voorstelt, is geenszins nieuw. Zij past ‘eigenlijk’ (om een van haar geliefde woorden te gebruiken) de comparatistische methode toe. Deze lijkt wat op de achtergrond verdwenen te zijn – na een bloeiperiode in de jaren vijftig en zestig met onder meer J. Kamerbeek jr. en Cornelius de Deugd – maar is nooit weg geweest en wordt weer actueel door de hernieuwde aandacht voor invloedstudie en de figuur van de auteur die zich lijkt af te tekenen in het universitaire onderzoek. Onderzoeksprojecten over de receptie van buitenlandse literatuur in de Nederlandse en enkele proefschriften in wording (onder meer over de invloed van Celan op de Nederlandse poëzie) duiden daarop.

Aantrekkelijk aan *Correspondenties* is dat er een aantal werken centraal staan die in de Nederlandse literatuur op weinig belangstelling mochten rekenen: het lange epische en socialistische gedicht *Pan* van Gorter, de fabels van Simon Vestdijk, de *Engelse verfdoo's* van Pierre Kemp, de vroege gedichten van W.F. Hermans en de Maria-gedichten van Maurice Gilliams. Daarnaast bespreekt Heynders ook poëzie van Guido Gezelle, Hans Faverey, Eva Gerlach en Anneke Brassinga. De verbanden die ze legt, liggen soms voor de hand maar zijn niet altijd eerder bestudeerd (Gorter die teruggaat op Shelley; of Brassinga die gedichten van Plath vertaalde en bijna evident verwantschap vertoont). Soms zijn die relaties wel al vroeger aangewezen (Gezelle-Hopkins, Faverey-Celan) of werden ze door de dichter zelf expliciet gelegd (Gilliams-Rilke). Toch zijn Heynders' correspondenties ook verrassend: zo wijst de niet-intertekstuele relatie tussen de democratisch geïnspireerde poëzie van Gorter en Whitman volgens haar op een continuüm in de cultuur. Voor elk hoofdstuk heeft zij een ander soort correspondenties gekozen: motieven (van het religieus waarnemen van de schepping, bij Gezelle en Hopkins, of van de boom, bij Gezelle en Rilke), een gelijkaardig ideologisch fundament (Shelley-Gorter), beeldgedichten naar schilderijen uit dezelfde periode (Vestdijk-Stevens), een gemeenschappelijke poëtica (Hermans en de surrealist) of een hyperpersoonlijke schrijfwijze van vrouwelijke dichters (Dickinson en Gerlach, Brassinga en Plath).

Met haar benadering wil Heynders bereiken dat het ‘ene werk *in beweging komt* door het andere’. Haar essays moeten dan ook beoordeeld worden volgens

dit criterium. De vraag of er door de corresponderende lectuur wel zoveel onverwachte betekenissen naar boven komen, kan voor discussie zorgen over dit boek. Wat hebben we nu bijvoorbeeld over Gorter geleerd door de vergelijking met Whitman, wat we niet gevonden zouden hebben zonder die vergelijking? Weinig mijns inziens. Om met de correspondenties meer te vinden, hadden de parallellen het niveau van de vaak toevallige of weinig diepgaande gelijkenis moeten overstijgen. Dit houdt ook in dat enig voorbereidend onderzoek naar de historisch-sociologische verwantschap behulpzaam had kunnen zijn. De interpretaties die het resultaat zijn van de analyserende fase zijn de grootste verdienste van dit boek. Ze zijn vaak verhelderend, ook al zijn ze doorgaans weinig vernieuwend en soms betwistbaar of af en toe zelfs gewoon fout: zo meent Heynders dat het gedicht 'De Bleekersgast' gaat over een man die zijn akker begiet! Ze maakt van de virtuoze klerikaal Gezelle bovendien een twijfelende pessimist, een interpretatie die nauwelijks op grond van de besproken tekst te verantwoorden is en zeker niet houdbaar is als je zijn hele oeuvre overziet. De relevantie van Rimbaud, als volgens haar eerste surrealist – op zichzelf al een betwistbare stelling –, voor W.F. Hermans ontgaat me. Niet alle bruikbare secundaire literatuur is voor de artikelen geraadpleegd en de biografische tussentekstjes zijn op Wikipedia-niveau.

Omdat Heynders zich richt tot studenten, docenten en poëziefhebbers, doet de dosering van informatie soms vreemd aan: de vier poëtica's van Sötemann worden als bekend verondersteld maar kort daarna wordt wel uitgelegd wat surrealisme is. De stijl is nogal schools: 'dit is een boeiend gedicht'; 'dat is een boeiend einde'; 'het zijn boeiende gedichten'. *Correspondenties* wordt besloten met een 'Lijst van kernbegrippen bij de analyse van gedichten', maar een bibliografie (en index) ontbreekt. Daardoor wordt het tweeslachtige karakter van dit boek, dat aarzelt tussen een didactisch handboek en een volwaardig essayboek, nog eens goed duidelijk.

– Hans Vandevoorde

..... *Koffie en kaas*

Receptieonderzoek is een respectabele wetenschap over verspreiding en onthaal van cultuurproducten. Daarbij kan op allerlei aspecten van dit proces gefocust worden, onder andere op de rol van bemiddelaars. Draagt bijvoorbeeld de extramurale neerlandistiek bij tot de verspreiding van Nederlandstalige literatuur?

En of ze dat doet! Wij extramuralen zijn namelijk vaak zelf vertalers en leiden bovendien ook toekomstige vertalers en kenners van de Lage Landen op. Aangezien ik al twee decennia bezig ben in de extramurale neerlandistiek, ligt het voor de hand dat ik inzicht heb in de verspreiding van Nederlandstalige literatuur in Servië. Ik aarzel echter om mijn resultaten bekend te maken. Waarom? Omdat ze alles behalve wetenschappelijk presenteerbaar zijn. Goed, er zijn wel wat harde feiten te noemen zoals het aantal gepubliceerde literaire vertalingen vanaf de jaren tachtig – direct uit het Nederlands in tegenstelling tot eertijdse, die uitsluitend via andere vertalingen verliepen. Ook zou men wat publieke promoties en presentaties kunnen opsommen. En een enkele recensie. Meer niet.

Zwart op wit geven deze feiten dus een vrij mager beeld, zeker wat de reactie van lezers en critici betreft. Zo'n beeld is echter onvolledig zonder de vele anekdotes die ik zou kunnen vertellen. Receptieonderzoek behoort in Servië eerder tot het literaire dan tot het wetenschappelijke genre!

Hoe bereikt namelijk een Nederlandstalige auteur zijn Servische lezer? Nog het minst via de boekhandel. Sinds het uiteenvallen van de grote Joegoslavische markt en de economische (neo)liberalisering is de gouden tijd van het door de overheid gesubsidieerde boek voorbij. Uitgevers zagen zich ineens tot allerlei overlevingstrucs genoodzaakt en bezuinigden bijvoorbeeld door een deel van hun drukkende schulden in natura te vereffenen.

Er waren, met andere woorden, tijden dat mijn kelder volstond met mijn eigen vertalingen. Hoe moest ik die kwijt om plaats te maken voor het zuurkoolvat en andere huishoudelijke rommel?! Eerst gaf ik ze aan al mijn vrienden, kennissen en familieleden cadeau waardoor ik een selecte kring van liefhebbers schiep. Toen na een tijdje iedereen thuis een plankje met Nederlandstalige literatuur in vertaling bleek te hebben, raakte die mogelijkheid (in tegenstelling tot mijn voorraad) uitgeput. Toen werd ik onverwacht een handje geholpen door de historische omstandigheden. Tijdens de bombardementen op Belgrado werden kelders namelijk herontdekt als slaap- en gezelligheidsruimtes en bleken boeken ineens multifunctioneel. Een deel daarvan, goed ingepakt in stevig pakpapier, kon als stoel of zelfs als bed dienen, een ander deel werd uitgedeeld als middel tegen stress en slapeloosheid. Op die manier werd menig Nederlandse en Vlaamse auteur door de buurtbewoners gelezen en meteen ook besproken tijdens de dagelijkse keldersessies.

De rest van mijn voorraad heb ik recentelijk opgebruikt door de Nederlandstalige literatuur landinwaarts te verspreiden. In mijn vrije weekends verblijf ik namelijk graag op het platteland bij boeren die aan hoevetoeisme doen. Als cadeautje neem ik meestal koffie en pralines mee omdat dat het enige is wat ze niet zelf kweken. Een keertje voegde ik bij gebrek aan pralines een boek bij de koffie. Hoofdzaak: ik had iets om te overhandigen.

Toen ik een volgende keer kwam, vroeg de hospita: 'Heb je nog wat *Kaas* meegebracht? Het hele dorp wil het bij me lenen en met één exemplaar gaat het traag. Mocht je ook andere boekjes hebben, breng ze de volgende keer alsjeblieft mee, we hebben de smaak te pakken gekregen!'

Misschien zijn wij extramuralen even slechte zakenlui als Laarmans, maar verspreiden dat we doen!

..... *In memoriam Ana Crespo Solans*

Ongeloof, verbijstering, verslagenheid. Deze drie woorden drukken uit wat velen de laatste weken van 2006 hebben gevoeld. Ana Crespo Solans, de onvermoeibare, de onverzettelijke, de onverbetelijk optimistische, de onoverwinnelijke bleek uiteindelijk toch ongeneeslijk ziek te zijn en heeft het nieuwe jaar niet gehaald: op oudejaarsavond is zij, moe en uiterst verzwakt van haar elfjarige strijd, voorgoed ingeslapen.

Ana Crespo was sinds 1995, toen werd vastgesteld dat ze kanker had, nadrukkelijk niet ziek. 'Er zijn zoveel belangrijkere dingen in het leven, waarom zou ik de mensen hiermee lastigvallen?', merkte ze stevast op. De weinigen die wel op de hoogte waren, familie, naaste collega's, vrienden en doktoren, wisten dat Ana een heldhaftige strijd aan het voeren was, zo heroïsch zelfs dat alle negatieve prognoses werden verpulverd. De behandelende artsen waren zo onder de indruk van haar herstel dat ze werd uitgenodigd voor een televisieprogramma om andere patiënten een hart onder de riem te steken. Met een voor haar spreekwoordelijke bescheidenheid wist ze haar onverzettelijkheid, levenslust en kijk op het leven op het (zieke) kijkerspubliek over te brengen. Voor veel patiënten werd ze een symbool hoewel ze zich daar wat ongemakkelijk bij voelde. 'Ik ben slechts dankbaar dat mij telkens weer een nieuwe dag is gegund en daar wil ik optimaal gebruik van maken', zo verklaarde ze dikwijls. Maar heldhaftig vond ze zichzelf niet, ze had enkel en alleen duidelijk voor ogen dat ze geen minuut mocht verliezen, ze leefde als het ware in geleende tijd.

Tijd verliezen deed ze dan ook niet: Nederlands doceren aan de Escuela Oficial de Idiomas – ondanks alle ziekenhuisperikelen ging ze nooit met ziekteverlof –, de vakgroep besturen, cursussen volgen om zich verder te bekwamen in didactiek, toetsing of informatica, congressen bijwonen en, haar passie van de laatste jaren, literair vertalen. Met een aanstekelijke professionaliteit en geestdrift kweet ze zich van al haar taken, altijd met

een glimlach en een vriendelijk woord voor iedereen, vrienden noch familie werden door haar veronachtzaamd.

Ana Crespo studeerde Engels aan de Complutense Universiteit in Madrid toen ze begin jaren tachtig een beurs kreeg om aan de Vrije Universiteit te gaan studeren. Eenmaal in Amsterdam vond ze het Nederlands veel boeiender dan het Engels en in 1985 werd ze docente Nederlands aan de Escuela Oficial de Idiomas te Madrid. In korte tijd wist ze genoeg studenten te trekken zodat er een tweede docent aangesteld moest worden. In de jaren negentig groeide de vakgroep Nederlands onder haar bezielende leiding uit tot een hoog aangeschreven plaats om Nvt te studeren, met studentenaantallen van boven de honderd en tal van nevenactiviteiten. Eind jaren negentig, toen duidelijk was dat de vakgroep Nederlands op de EOI op koers lag, was het tijd voor de vervulling van een wensdroom: het vertalen van literatuur. In 2001 werd *Tralievader* in het Spaans gepresenteerd, in aanwezigheid van Carl Friedman en de nu inmiddels overleden Spaanse schrijfster Dulce Chacón, met op de achtergrond (of was het de voorgrond?) een stralende en intens gelukkige Ana. Er volgden meer vertalingen: Lieve Joris, Han Neffkens, Tessa de Loo, Henk Boom. In korte tijd groeide ze uit tot een gedegen en uiterst precieze vertaalster.

Overgave, vakkundigheid en precisie zijn woorden die haar op het lijf waren geschreven: alles wat ze aanpakte gebeurde met een gedegenheid en een vuur die niemand onberoerd lieten. Zelf was ze nauwelijks doordrongen van haar enorme kwaliteiten: 'Ik doe alleen maar mijn best, ik wil niemand teleurstellen', zo zei ze weleens.

'Ana', zou ik je nu willen zeggen, 'je deed niet alleen maar je best, je was gewoon de beste. Maar teleurgesteld heb je ons wel, we hadden je zo graag nog langer in ons midden gehad.'

– Arthur Verbiest

..... Prof. Dr. Zofia Klimaszewska (1949–2007)

Op 25 januari 2007 overleed na een lange en zware ziekte mw. prof. dr. habil. Zofia Klimaszewska, hoofd van de afdeling voor neerlandistiek bij het Instituut voor Germanistiek aan de Universiteit van Warschau in Polen.

Zofia Klimaszewska zette haar eerste stappen in de wereld van de neerlandistiek tijdens haar studie bij prof. Gerhard Worgt in Leipzig. Ze was later een belangrijke persoonlijkheid, niet alleen in de Poolse, maar ook in internationale neerlandistiek. Dankzij haar dubbele opleiding – als germaniste en als neerlandica (met taalkundige specialisatie) – kon ze op het wetenschappelijke raakvlak van drie culturen opereren: de Nederlandse, de Duitse en de Poolse. Ze organiseerde de neerlandistieke studies in Warschau, ze nam deel aan talrijke internationale wetenschappelijke projecten, als ook aan Europese uitwisselingsprogramma's zoals Tempus, Erasmus-Socrates en Ceepus.

Ik leerde Zofia reeds in de jaren zeventig kennen toen ze als jonge Warschause assistente van prof. Jan Czochralski gastcolleges gaf aan studenten Nederlands in Wrocław (en dus ook aan mij). Later hadden wij veelvuldig contact met elkaar – zij het direct, toen ik op haar uitnodiging enkele jaren in Warschau colleges over Nederlandse literatuur gaf, of in het kader van landelijke en internationale neerlandistieke samenwerking, zij het indirect, via boeken.

Dat laatste is ook met haar andere neerlandistieke activiteiten verbonden. Zij was

namelijk een van de belangrijkste vertalers van Nederlandse en Vlaamse literatuur in Polen. Op haar naam staan vertalingen in het Pools van het werk van onder anderen Louis Paul Boon, Johan Daisne, Hella S. Haasse, Willem Frederik Hermans, Cees Nooteboom en Ward Ruyslinck. Haar vertaaloeuvre vond een hoogtepunt in talrijke vertalingen van Hugo Claus (*De Metsiers*, *Omtrent Deedee* en uiteraard *Het verdriet van België* – dat zij samen met haar man Axel Holvoet vertaalde).

Enige tijd geleden – in juni 2004 – waren veel buitenlandse neerlandici te gast op het *Colloquium Neerlandicum* aan de gastvrije Universiteit van Warschau. Zofia was toen onze gastvrouw en maakte ons verblijf in Warschau zeer aangenaam. Wij hebben haar ook allemaal kunnen ontmoeten tijdens het Zestiende *Colloquium Neerlandicum* van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek in augustus 2006 in Gent. In oktober 2006 is ze in Wrocław nog een laatste keer in het neerlandistieke milieu opgetreden – als recensente bij twee promoties over Nederlandse literatuur.

Wij hadden in de voorbije maanden reeds gezien dat Zofia ernstig ziek was. Toch was het bericht van haar overlijden voor ons onverwacht en droevig. De dood van prof. dr. Zofia Klimaszewska is een zwaar verlies voor de neerlandistiek.

– Stefan Kiedroń

..... Auteursinformatie NEM 2, 2007

JANE FENOULHET is als universitair hoofddocent Nederlands verbonden aan de vakgroep Nederlands van University College London. Zij is redacteur van *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies* en werkt nu aan een geschiedenis van schrijvende Nederlandse en Vlaamse vrouwen.

[j.fenoulhet@ucl.ac.uk]

JAAP GOEDEGEBUURE is hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Leiden.

[j.l.goedegebuure@let.leidenuniv.nl]

MATTHIAS HÜNING is hoogleraar Nederlandse taalkunde aan de Freie Universität Berlin. Zijn onderzoek is vooral gericht op taalveranderingsverschijnselen en de structuur van het Nederlands in vergelijkend perspectief.

[mhuening@zedat.fu-berlin.de]

RUDI JANSSENS is senior onderzoeker verbonden aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel van de Vrije Universiteit Brussel. Momenteel werkt hij vooral rond taalgebruik en taalverschuivingsprocessen in meertalige en multiculturele steden, de relatie taal-onderwijs-economie in vergelijkend perspectief.

[rudi.janssens1@pandora.be]

ALICE VAN KALSBECK is projectmanager bij het Steunpunt Nederlands als vreemde taal van de Universiteit van Amsterdam. Zij houdt zich onder meer bezig met de opleiding en bijscholing van docenten Nederlands als vreemde taal. Onderwerp van onderzoek is de rol van cultuur bij het leren van een vreemde taal.

[a.a.m.vankalsbeek@uva.nl]

STEFAN KIEDROŃ is hoofd Erasmus-leerstoel voor Nederlandse filologie aan de Uniwersytet Wrocławski. Hij is tevens een van de medeoprichters van het Overleg Poolse Neerlandistiek en lid dagelijks bestuur IVN (voor de regio Midden- en Oost-Europa).

[kiedron@uni.wroc.pl]

JELICA NOVAKOVIĆ-LOPUŠINA is professor Nederlandse cultuur-, taal- en letterkunde aan de Universiteit van Belgrado. Ze is auteur van verschillende leerwerken en studies en hoofdredacteur van het online-leerboek KLV.

[jnovlop@eunet.yu; acilej@hotmail.com]

ARIE POS is docent Nederlandse cultuur en letterkunde aan de Universiteit van Coimbra (Portugal) en literair vertaler.

[ariepos@sapo.pt]

ESTHER RUIGENDIJK is Juniorprofessor Nederlandse Taalkunde aan de Carl von Ossietzky Universität in Oldenburg. Haar onderzoek is voornamelijk psycholinguïstisch van aard en richt zich de laatste jaren op de verwerking en productie van lidwoorden en persoonlijke voornaamwoorden in het Nederlands en Duits door kinderen en volwassenen (met en zonder taalstoornis).

[esther.ruigendijk@uni-oldenburg.de]

ELISENDA SAGUER is afgestudeerd in Dutch Studies aan de Universiteit Leiden en in Vertalen en Tolken aan de Universitat Pompeu Fabra in Barcelona. Momenteel werkt zij als docent Spaans.

[elisenda.saguer@kpnplanet.nl, esaguer@hotmail.com]

RITA SCHLUSEMANN is universitair hoofddocent Nederlandse literatuur en cultuur aan de Universiteit Leipzig. Zij werkt vooral op het gebied van de Nederlands-Duitse literaire betrekkingen.

[schlusem@rz.uni-leipzig.de]

HANS VANDEVOORDE is als doctor wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Universiteit Gent. Hij publiceert behalve over hedendaagse poëzie vooral over cultuur en literatuur van het fin de siècle.

[hans.vandevoorde@ugent.be]

ARTHUR VERBIEST is als docent neerlandistiek verbonden aan de Escuela Oficial de Idiomas te Madrid.

[verbiest@mi.madridtel.es]

Uitgever

Rozenberg Publishers
Bloemgracht 82 huis
1015 TM Amsterdam, Nederland
Telefoon (020) 625 54 29
Fax (020) 620 33 95
E-mail info@rozenberggps.com
www.rozenberggps.com

Vormgeving

Puntspatie [bno], Amsterdam

Abonnementsprijs 2007

(3 nummers van 84 blz.)

Nederland:

€ 35,00 (inclusief portokosten)

Overige landen:

€ 40,00 vooraf te betalen op
rekeningnummer 56 64 78 323 van
Rozenberg Publishers,
Bloemgracht 82 huis
1015 TM Amsterdam, Nederland.
In dit bedrag zijn de portokosten
begrepen. (Alle bankkosten in
binnen- en buitenland zijn ten laste
van de abonnee.) Losse nummers:
€ 16,50 (inclusief portokosten).

ISSN 0047-9276

Neerlandica Extra Muros

Tijdschrift van de Internationale
Vereniging voor Neerlandistiek (IVN)
Drie afleveringen (2007)
Jaargang 45, 2, mei 2007

Onder redactie van

M. Boers-Goosens, A.J. Gelderblom,
R. Grüttemeier, J. Pekelder, A. van
Santen, B. Vervaeck, R.M. Vismans,
M. Kristel (redactiesecretaris)

Samenstelling redactieraad

Dr. Luc Bergmans, Parijs, voor
Frankrijk; Lic. Widjanti Dharmo-
wijono, Semarang, voor Azië;
Dr. Wilken Engelbrecht, Olomouc,
voor Midden- en Oost-Europa;
Prof. dr. Siegfried Huigen,
Stellenbosch, voor Zuid-Afrika;
Prof.dr. Jeannette Koch, Napels,
voor Zuid-Europa; Dr. Niels-Erik
Larsen, Kopenhagen, voor Noord-
Europa; Dr. Jelica Novakovic-
Lopusina, Belgrado, voor Midden-
en Oost-Europa; Drs. Sugeng
Riyanto MA, voor Azië;
Prof. dr. Thomas F. Shannon,
Berkeley, voor Canada en de
Verenigde Staten

Redactiesecretariaat

Van Dorthstraat 6
2481 XV Woubrugge, Nederland
Telefoon (0172) 51 82 43
Fax (0172) 51 99 25
E-mail bureau@ivnnl.com

